

ЮВІЛЕЇ

Галина Белікова

ІВАН РАШЕВСЬКИЙ—ВІДОМИЙ І НЕВІДОМИЙ

Ім'я Івана Рашевського не можна назвати невідомим — час від часу, рідко, але настійливо, воно спливає в дослідженнях з історії українського мистецтва, однак жодної, бодай невеликої, статті чи розвідки про його життя та творчість не написано. Не випадково навіть ґрунтовний енциклопедичний довідник «Чернігівщина»,¹ статті якого систематизують і подають з якнайможливішою повнотою інформацію з усіх аспектів життя Чернігова, обходить мовчанкою ім'я Івана Рашевського — в силу того, очевидно, що довідка про нього потребувала роботи для первісного збирання і осмислення матеріалу — роботи, яка ще ніким не була проведена.

Стаття, що пропонується на розгляд, є підсумком тривалих пошуків, котрі дали змогу накреслити основну лінію життя і творчості художника, охопити, якомога повніше і скласти в цілісну картину ті факти його біографії, які вдалося встановити. Обмежуюсь викладом лише біографії художника, подаючи її через призму творчої діяльності та взаємозв'язків митця з його оточенням. З дослідження свідомо виключений аналіз творів Рашевського і його творчості в цілому — це тема іншої, спеціальної статті, яка має відкривати каталог виставки, що готується до ювілею художника. Інформація про всі виявлені на сьогодні роботи, в тому числі і втрачені, сконцентрована в «Каталозі творів» Рашевського, що поданий до друку у збірник «Українська Академія образотворчого мистецтва та архітектури», випуск 6, 1999 рік. До каталога увійшли понад 170 творів, з них близько 40 існуючих нині, що зберігаються у музеях та приватних збірках Чернігова, Києва, Москви, Львова, С.-Петербурґа, Миколаєва.

Життя Рашевського в його різноманітних зв'язках є цікавою сторінкою в історії культури України, його вивчення має особливе значення саме у контексті культурного середовища Чернігова, де на кінець 19 ст. склалося надзвичайно активне коло громадських діячів, що зіграло видатну, але за межами Чернігова маловідому роль в культурі України. З Черніговом переплелися долі найвидатніших діячів науки і літератури, відомих кожен зокрема, і лише вивчення їх спільної праці відкрило один з осередків України, громадське життя якого в окремі періоди за насиченістю не поступалося Києву. Тому діяльності чернігівської інтелігенції приділено у статті не меншу увагу, ніж самому Рашевському, оскільки вона важлива і як самостійне явище, і як середовище творчості художника. Кожен знайдений факт дружніх, родинних, творчих стосунків митця цінний тим, що вносить свій штрих у

відтворення його цікавого забутого життя, яке у своїй цілості маловідоме навіть найближчим нащадкам.

подаю біографію художника по змозі вичерпно, щоб створити добротне підґрунтя для подальших пошуків майбутніх дослідників. Зважаючи на яскраву особистість Рашевського і його помітну роль в мистецтві України, немало цікавих знахідок ще попереду.

Рід Рашевських, як і більшість дворянських родів Чернігівщини, походив з козацької старшини. У сім'ї жили перекази про засновника роду, які поклав в основу відповідного розділу «Малороссийского родословника» Вадим Модзалевський. При цьому він користувався даними, отриманими від Івана Григоровича та Олександра Яковича Рашевських: «Малороссийский казачий род Рашевских по совокупности всех исторических и семейных данных, происходит из древнего, обширного и многолюдного местечка Гадячского повята Полтавской губернии «Рашевки» и появился в нынешнем Черниговском уезде в конце 16 или в самом начале 17 столетия в рядах войсковой старшины. О местечке «Рашевка» упоминает и Костомаров («Богдан Хмельницкий»)…»² Тер Рашівка — селище Галицького району Полтавської області.

Обидва кореспонденти Модзалевського накреслили генеалогічне древо роду і опис герба.³ Однак між їх даними і тими, що згодом опублікував Модзалевський, є деякі розходження щодо біографії засновника роду, сотника Івана Рашевського. Олександр Якович повідомляв: «Сотник по прозвищу «Малик» (Черниговского полка) убит в 1679 г. в сражении с турками под Чигирином в армии князя Ромодановского и гетмана Ивана Самойловича. Вдова его вышла замуж за полкового есаула Черниговского полка Зеленского... за воинские заслуги мужа получила во владение населенные земли при дд. Сибереж, Белоус... Осняках, Красковском... каковое право владения было впоследствии подтверждено универсалом гетмана Данила Апостола от 1728 года (насколько помню) — находится в сенатском архиве».⁴ Але Модзалевський подає дещо інші дані: «Иван Рашевский, сотник Роисский (1690—1692) ... владел деревней Осняками по надаче Черниговского полковника Василия Дунина-Борковского, до 1699 года»,⁵ а в його «Малороссийском гербовнике», виданому в тому ж таки, що і «Родословник», 1914 році, ще іншу дату: «...сотник Осняковский (1676) и Роисский».⁶

Такі ж неузгоджені дані подаються ними і про герб. У Олександра Яковича: «На червленом щите, окруженном арматурой и листьями лотоса, изображена серебряная змея, держащая в открытой пасти оливковую ветвь, а над головой змеи золотой крест против пасти». Опублікований Модзалевським малюнок герба дійсно зображує змію, але з яблуком в пащі і без хреста, зате з короною на голові.⁷

Це герб «Вонж», польського походження, невідомо коли запозичений (як це зазвичай було з більшістю гербів козацьких родів) одним з предків Рашевських. Вперше він зустрічається в 1784 році на печатці бунчукового товариша Рашевського (теж Івана).

Як пам'ять про козацьке минуле роду в сім'ї зберігався мушкетон ватажка повстанських загонів Семена Гаркуші, що його в 1896 році Іван Григорович подарував Музею Чернігівської Архівної комісії.⁸

Родовими маєтками Рашевських (а їх рід в 19 ст. вже ділився на кілька галузок) були найперше села Роїще за 25 кілометрів на північ від Чернігова (тепер Чернігівського району) та Великі Осняки, що знаходяться лише за кілька кілометрів від Роїща, але належать вже Ріпкинському району. Обидва постали на чудових берегах ріки Стрижень, яка на території Чернігова впадає у Десну. На північ від Осняків, які довгі роки були притулком художника, знаходиться болото і річка Замглай, краса яких послужила Рашевському темою для великої кіль-

кості пейзажів. Є дані, що село було заселене в 16 ст. за часів Сигизмунда III панамі Пироцькими, а в 1686 році Григорієм Самойловичем видане Федору Зеленському, від якого в 18 ст. перейшло до Рашевського.

Батько художника, Григорій Йосипович, за даними Модзалевського, народився в Роїшах у 1807 році, але, за даними сина: «...родился 1 октября 1806 года в д. Большие Осняки Черниговского уезда, умер там же 21 октября 1889 года. Воспитывался в Петербургском кадетском корпусе, служил в кирасирах, участвовал в Венгерской кампании, был начальником военного поселения в г. Чугуеве и Заведующим Таврическим Земским коннозаведением в г. Симферополе, имел чин полковника, был женат на Юлии Ивановне Трипольской (... нерозбірливо) Новозыбковском уезде, племяннице Черниговского губернского предводителя дворянства Н. И. Бороздны»⁹ — (народилася, за моїми підрахунками, 1824 року).

У Чугуєві в 1849 році у 43-річного батька і 25-річної матері народився первісток — Іван, а згодом і дочки: Анна (1851), Катерина (1853) та Олександра (1854).¹⁰ Збереглася копія свідоцтва про народження Івана Рашевського,¹¹ підписана в числі священиків соборної Покровської церкви Чугуєва дияконом Улановим — прототипом знаменитої картини Рєпіна «Протодиякон». У рік народження Івана Рашевського Іллі Рєпіну було вже 5 років, в дорослому віці між ними існували дружні стосунки, однак чи був початок їх дружби закладений саме в Чугуєві, сказати важко.

У 1858 році сім'я Рашевських вже проживає в Симферополі, де батько завідував «Таврическим коннозаведением». В архіві художника¹² збереглися записні книжки батька і матері (в них, зокрема, йдеться про лотерею на користь Симферопольської недільної школи з речей дітей Рашевських), за якими лише і можна визначити рік перебування сім'ї в цьому місті (але рік її приїзду туди залишається невизначеним). В Симферополі у 1861 році на 37 році життя померла мати 12-літнього Івана, а через 3 роки сім'я вже перебувала в Одесі. Про її одеський період нічого невідомо, крім побіжного спогаду художника¹³ про його знайомство з 14-літнім Руфімом Судковським, майбутнім мариністом, з яким доля в майбутньому зведе Рашевського на петербурзьких виставках. Про перебування сім'ї в Одесі свідчить тільки напис батька на рукописі матері: «Драгоценную для меня рукопись эту дарю дочери моей Анне в день ее ангела 25 июля 1864 года г. Одесса».¹⁴ Рукопис є промовистою подробицею характеристики матері. Це переписані французькою мовою уривки скандально відомого роману маркиза Адольфа де Кюстіна «Росія в 1839 році», виданого у Парижі в 1843 р. Книга, що обезсмертила ім'я автора, дуже цінувалася російськими демократами. Де Кюстін високо оцінює декабристів, Пушкіна, Лермонтова, описує деспотизм самодержавства, мораль російської знаті, дає неохвальні характеристики деяким державним діячам, за що навіть В. Жуковський назвав його собакою. Микола I заборонив книгу, та вона ходила у списках (уривки почали друкуватися в «Русской старине» лише в 1890 році, а вперше в Росії вона була видана в 1930-му). Отож діти Рашевських у власній сім'ї доторкнулися заборонених ідей, які потім в тій чи іншій мірі привели їх на революційну стежку. Найбільш трагічно це відбилося на долі Анни, якій з таким трепетним написом батька був вручений небезпечний рукопис на день ангела.

Після смерті дружини Григорій Йосипович вийшов у відставку і переїхав (між 1864 і 1869 роками) в Осняки. Деякий матеріал щодо цих подій подає Єфросинія Хир'якова, яка провела дитячі роки у Чернігові, згодом стала дружиною Хир'якова Олександра Модестовича (псевдонім «Сакмаров») — письменника, редактора видання для наро-

ду фірми «Посередник», співробітника багатьох літературних журналів, де публікував оповідання, вірші,¹⁴ фельєтони, публіцистику.¹⁵ Сама Є. Хир'якова залишила рукописні мемуари про Чернігів, про зустрічі з Л. Толстим, А. Чеховим, І. Репіним, М. Лесковим, М. Ге, про рух духоборів, учасницею якого вона була.¹⁶ У Чернігівському історичному музеї зберігається її портрет, виконаний Миколою Ге. Після революції сім'я Хир'якових опинилася в еміграції.

Хир'якова добре знала Рашевських, зокрема Анну, яка була її вчителькою у гімназії, та Івана, другом якого був її брат Федір. Її спогади про Рашевських не можна вважати достовірним джерелом, бо побудовані вони не стільки на точних фактах і датах, скільки на переказах і дитячих враженнях, однак вони все ж цікаві як враження безпосереднього свідка: «...Мать ... была болезненная женщина, нуждалась в теплом климате. Муж ее очень любил и не жалел для нее никаких средств. Она жила с тремя дочерьми на юге Франции, в Париже или в Швейцарии. Муж с сыном жили в России... Мать Ван-Гри, как впоследствии стали звать Ивана Григорьевича, умерла, сестры вернулись из-за границы. Отец объявил им, что они жили выше своих средств и надо сокращаться. Часть земель пришлось продать. Две меньшие сестры поступили в женскую гимназию. Старшая стала учительницей гимназии, хотя впрочем это не было необходимо. Но она была очень деятельная и не могла сидеть без дела. Дорогого французского гувернера отпустили и Ван-Гри поступил в гимназию».¹⁷

Хир'якова не пише про життя сім'ї на півдні — у Сімферополі і Одесі, та і про те, що смерть матері сталася не за кордоном, вона, очевидно, не знала.

Для Івана Рашевського приїзд в Осняки припав між 14—19 роками його життя. Так в юності він опинився в атмосфері, в якій плекалися спогади про козацьке минуле, про старшинські роди, вихідцями з яких були майже всі дворянські фамілії Чернігівщини: Лизогуби, Дорошенки, Константиновичі, Маркевичі, Савичі, Дуніни-Борковські, Бороздни, Тризни, Забили, Кулябки, Лазаревські, Мокієвські... В їх середовищі жив інтерес до минулого України, зокрема, Чернігова, історія якого — і давніх часів Чернігівського князівства, і недавніх років Малоросійської губернії — надавала йому ваги міста з певними перевагами в традиціях над іншими губернськими містами.

Загальновідоме те піднесення національного культурного руху, яке розпочалося саме в 1860-і роки. Виникають напівлегальні «громади». Значні сили громадівців були зосереджені в Чернігові, де вели типову для «громад» культурно-освітню роботу. Видавці і редактори першого українського журналу «Основа» — Білозерський В., Куліш П., Маркович О. — були безпосередньо пов'язані з Чернігівщиною, а авторами публікацій, поруч з київськими, харківськими, полтавськими громадівцями були й чернігівці — Л. Глібов, С. Ніс, М. Вербицький, О. Лазаревський.

Останній саме в цей час (з 1861 року) після закінчення Петербурзького університету з'явився на Чернігівщині, де спочатку служив у селянських, згодом — в судових установах, починав свої історичні праці з публікацій в «Черниговских губернских ведомостях». Приїзд в Чернігів щасливо співпав з початком виходу «Основи», де теж були вміщені його перші студії з історії України. Отримавши під час служби в Чернігові можливість ознайомитися з судовими архівами, він вивчав документи архіву чернігівської казенної палати і особливо зацікавлено — архів Генеральної військової канцелярії, в якому виявив знаменитий «Генеральный (Рум'янцевський) опис Малоросії».

У цей же час в Чернігові починає виходити «Черниговский листок», де найбільше публікацій належить самому редакторові і видавце-

ві — Леоніду Глібову. Багатий матеріал з місцевого життя подавали «Черниговские губернские ведомости», і навіть після реакції 1863 року з закриттям «Основи» і «Черниговского листка» громадське життя не затихає. Діють невеликі, але яскраві як для провінції осередки культури, якими стали, перш за все, чернігівські гімназії і окремі поміщицькі гнізда. Із спогадів Хир'якової: «Роище — имение генерала Федора Рашевского. С его дочерьми занимался И. Дорошенко. Начались знакомства, чтения. В Роище стали наезжать целые компании учителей и студентов. Занятые люди приезжали по субботам, оставались на воскресенье. Привозили журналы, книги, устраивали чтения, споры. Бывал и Глеб Успенский, который был еще студентом, бывал и Маркевич, автор истории Малороссии и много других лиц, известных потом в литературе и науке. Образовался украинофильский кружок, стали издавать свой украинский журнал, собирать народные песни, сказки, пословицы и т. д.»¹⁸

Хир'якова помиляється — автор відомої «Історії Малоросії» Маркевич Микола Андрійович не міг бути учасником описаних подій, бо жив в Турівці, поблизу Яготина, і помер у 1860 році. Можливо, вона має на увазі Марковича Олександра Михайловича, чернігівського губернського предводителя дворянства, члена Чернігівського комітету по звільненню селян. Він автор незакінченого і неопублікованого «Опису Малоросії», кількох праць з історії Чернігівщини (зокрема Глухова і Гамаліївського монастиря), видавець частини мемуарів свого діда, Якова Марковича. Помер в 1865 році. Але слова Хир'якової можуть стосуватися і третього Марковича — Опанаса Васильовича, відомого фольклориста і етнографа, який з дружиною — Марком Вовчком — в 1861 році повернувся з Петербурга, де працював в редакції «Основи». У Чернігові почав службу мирового посередника, опублікував багато фольклорних матеріалів в «Черниговских губернских ведомостях», в першій книзі «Записок Черниговского статистического комитета». Помер у Чернігові в 1867 році.

Гліб Успенський закінчив чернігівську гімназію в той самий знаменний багатьма подіями 1861 рік. У старших класах навкруг нього групувалася гімназична молодь, що збиралася на його квартирі. Редагував щомісячний рукописний журнал «Молодые побеги», де з'явилися його перші проби пера. Слова Хир'якової підкреслюють той відомий факт, що він навідувався у Чернігів і в 1862—1865 роках під час канікул, ставши студентом Петербурзького, а згодом — Московського університетів. Чернігів, де жила його сестра Олександра, він відвідував і у зрілому віці. В автобіографії коротко згадував про навчання в чернігівській гімназії, присвятив кілька оповідань провінційному життю міста.

Особливий вплив в гімназичні роки справив на нього Леонід Глібов, який почав викладати в гімназії з 1858 року. На час закінчення Успенським гімназії він тільки розпочинав видання «Черниговского листка» і вміщував свої перші байки в «Губернских ведомостях». Однак як вчитель гімназії зіграв в становленні Успенського значну роль. У 1863 році, коли вийшла його перша збірка, «Черниговский листок» закрили, а Глібова вислали в Ніжин. Повернувшись у Чернігів в 1867, він до кінця життя завідував земською друкарнею, полишивши вчителювання.

Приблизно в цей час з'явився у Чернігові Іван Рашевський. Невідомо, чи був він знайомий з Успенським, однак з Леонідом Глібовим підтримував стосунки до самої смерті байкаря. Чернігівцям добре відомий вірш Глібова, адресований Рашевському, а на останній збірці його байок 1882 року рукою художника написано: «Получено от автора. 1882 года», а далі — дарчий напис Леоніда Глібова: «Високоповажно-

му добродієві Івану Григоровичу Рашевському. Щоб згадував частіш про того, хто байку вибрехав про Квачана Товстого і про його кудлату мораль. Чернігів, 17.IX.1891 року».¹⁹ Через 4 роки, в 1895-му, вже після смерті байкаря Рашевський ілюстрував видану в Чернігові Олександром Глібовим книгу «Байки Глібова».²⁰

Щодо стосунків Рашевського з Лазаревським, то конкретних даних немає, але вони здаються неминучими, оскільки Лазаревський прожив в Чернігові до від'їзду в Київ у 1880 році. Рашевський, почавши в Чернігові професійну і громадську діяльність в середині 1870-х років, мав неодмінно знати Лазаревського особисто.

Ілля Петрович Дорошенко (згаданий Хир'яковою) — викладач математики в чоловічій гімназії з 1862 року та її інспектор з 1864-го; інспектор народних училищ. Був кореспондентом Марка Вовчка під час її перебування за кордоном до 1867 року. Матеріали Дорошенка були нею передані Герцену в «Колокол». У 1871 році, після перетворення жіночого училища в Чернігівську жіночу гімназію, очолив її. Ученицею гімназії стала Хир'якова:

«Для создания женской гимназии князь Голицин помог... Руководителем воспитательной части был поставлен Дорошенко... Илья Петрович пригласил в учителя своих бывших лучших учеников, которые как раз окончили университет и начали уже свою педагогическую деятельность. Он их знал не только как своих учеников, они студентами принадлежали к компании, ездившей в Роише, — Вербицкий, Константинович, Хижняков и др.».²¹ Для Іллі Дорошенка і Миколи Вербицького поїздки в Роише скінчилися родинними стосунками — обидва одружилися на дочках Федора Рашевського: Дорошенко — на Єлизаветі, Вербицький — на Катерині. Обидві сім'ї жили в одному будинку при гімназії, і деякий час в сім'ї Вербицьких жила Єфросинія Хир'якова. Ілля Дорошенко помер у 1885 році бездітним.

Одна дочка Вербицького Віра згодом стала дружиною Миколи Вороного і матір'ю Марка Вороного, інша — Ольга — у 1903 році була вислана до Сибіру за зв'язок з есерами. Микола Вербицький-Антиох походив з роду, що брав початок від знатного військового товариша Степана Вербицького і новгородсіверського наказного сотника Михея Антиоха. Народився у сім'ї чиновника Чернігівського губернського правління, під час навчання в гімназії дружив з Глібом Успенським. Почав вчителювати у Чернігівській чоловічій гімназії в 1866 році: з відкриттям жіночої гімназії викладав літературу і в ній. Друкувався з 1862 р. в «Основі», був активним дописувачем «Черниговского листка» Глібова, увійшов в літературу під псевдонімами Миколайчик, Білокопитий, Перебийніс, Чернігівець і ін. Хир'якова: «Русский язык нам преподавал Николай Адреевич Вербицкий, общий любимец нашей гимназии, его, впрочем, любили и в мужской. Он был остроумен и «ради красного словца не жалел ни мать, ни отца...».²²

Щирі спогади про гімназію залишив тепер напівзабутий, колись надзвичайно плодотворний письменник Ієронім Ясинський, автор «Романа моеї життя», значна частина якого присвячена Чернігову і Києву: «Воздух в черниговской гимназии был уже не такой, как в Нежине. Другой воздух. Учителя были, большею частью, молодые, либеральные. Искренней привязанностью учеников, даже любовью пользовался учитель словесности Н. А. Вербицкий-Антихов. Читал он литературу свободно, по-профессорски, вел себя с учениками вне класса, как товарищ, у него собирався на квартире избранный кружок. Даже солнце как-то ярче светило в стенах Черниговской гимназии... отраднo вспоминать таких учителей, как двадцатилетний Константинович (он окончил университет девятнадцати лет), читавший историю, и старший брат его Митрофан — естественник и свободомыслящий юноша. Вербицкий и оба Константиновича были в полном смысле нашими учителями и товари-

щами. Благодаря им, внимание к книге процветало в гимназии. Малейшие новинки книжного рынка нам были известны. Мы соперничали со своими наставниками по части усвоения всего, что появлялось светлого в литературе и значительного в науке...».²³

Роль Вербицького як письменника в історії української літератури видатна, а для становлення чернігівської молоді його педагогічний талант (як і Леоніда Глібова) був навіть важливішим. Ученицею Вербицького була Марія Заньковецька, що починала грати в драмгуртку при приватному пансіоні С. Осовської, який очолював Глібов. Згодом уродженець Чернігівщини, поет І. Савич (Лук'яненко) в поемі «Марія Заньковецька» створив художній браз Миколи Вербицького.

За відгуком III-го відділення (1875), Вербицький «был учителем многих молодых людей, привлекавших к дознанию в противоправительственной пропаганде», керував таємними сходками і користувався «большой популярностью как по своей даровитости, так и по товарищеским отношениям к воспитанникам»,²⁴ за що в 1874 році його перевели до Рязані, згодом — до Орла, де його учнем був Леонід Андреев.

Зустріч Рашевського з Вербицьким відбулася, мабуть, приблизно у 1868—1869 роках, коли Рашевський здавав Вербицькому іспити на атестат в чернігівській гімназії. Відразу, у 1869 році він від'їхав до університету в Київ, але можна гадати, що стосунки з Вербицьким з цього часу не переривалися, оскільки вони поріднилися — нерідна сестра Рашевського Катерина Федорівна стала дружиною Миколи Вербицького.

Вербицький виїхав в Рязань у 1874 році — якраз в час перебування Рашевського в Петербурзі, але попри ці події вони зустрічалися цього року — ним датований портрет Вербицького, перший з відомих нині творів Рашевського. Як свідчить підпис, цей малюнок був виконаний у 1874 році в Оснях. Приблизно цим же часом датується й інший — живописний — портрет Вербицького роботи Рашевського, який дійшов до нас зменшеним, обрізаним по краях. А вже після повернення Вербицького з Орла в 1900 році між зрілими митцями поновилися тісні творчі стосунки, які знайшли відображення у творчості обох. У 1902 р. Рашевський виконав третій портрет Вербицького, один з найвиразніших в його творчості,²⁵ а в 1904 р., до 35-ліття літературної діяльності Вербицького, записав з уст письменника його біографію і опублікував, супроводивши останнім портретом і вступною статтею, яку закінчив словами: «Невольно навертываются слезы, когда подумаешь, что эта «трудная повесть» может служить схемой для описания жизни многих талантливых людей на Руси».²⁶

Через чотири роки в Тулі вийшли (у третьому виданні) «Очерки из охотничьей жизни» Вербицького, де в оповіданні «Рыжий» один з головних героїв — Ван-Грі (Іван Григорович) «человек с двустольным носом». Тема полювання стала одною з головних в творчості обох: у Рашевського вона втілена в десятках картин, у Вербицького вийшло три збірники нарисів з мисливського життя. Обидва пристрасні мисливці, вони провели разом багато днів на луках Десни і на Замглаї, про що Вербицький писав:

«И не смущала нас забота,
И нам убежищем от зла
И утешением охота
В невзгодах жизненных была;
Когда мы, небо нагревая,
Ружейной частою пальбой
Пространства мокрые Замглая
Усердно меряли с тобой».²⁷

А першим документальним свідченням їх зустрічі є атестат про успішну здачу екзаменів у 1869 році 20-річним Іваном Рашевським разом з випускниками VII класу чернігівської гімназії. Рашевський отримав домашню освіту, а в гімназії лише здав екзамени на атестат, в якому визначені придатним до університетського навчання. Атестат підписали: «Инспектор гимназии И. Дорошенко, учитель русского языка и словесности Н. Вербицкий-Антиох, секретарь совета учитель истории и географии Н. Константинович».²⁸ Всі троє згодом стали родичами свого учня — Дорошенко і Вербицький, як згадувалося, були одружені з нерідними сестрами художника, а Микола Олександрович Константинович — з його рідною, наймолодшою сестрою Катериною. Це саме на їхньому подвір'ї по вул. Гончій була кам'яниця часів гетьманства, яку в 1920-і роки описував Стефан Таранушенко як «кам'яницю Константиновичів» (зруйнована у роки війни). «Это маленькое старинное строение, подобное войсковой канцелярии Мазепы на Валу над Десной. В глубокий каменный мешок шла узкая каменная лестница, по которой трудно было спускаться... Внизу было страшно, и я помню вделанные в стены железные кольца... кого к ним приковывали, зачем и что творили там в каком-нибудь XVII веке?» — згадувала Ірина Василівна Варзар.²⁹ Рід Константиновичів брав початок від козацького старшини Родіона Константиновича. Микола Олександрович, один з улюблених викладачів гімназії, був «...статский советник, председатель черниговской губернской земской управы, вместе с А. Лазаревским составил «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», в котором лично ему принадлежит труд с 415 по 857 страницу». Помер він рано, до 1889 року (45-річного віку),³⁰ залишивши дружину з двома дітьми.

За час недовгого перебування в гімназії Рашевський зблизився з сином князя Сергія Павловича Голицина, який в цей час був губернатором Чернігова (з 1861 по 1870 рік). «Иван Григорьевич был в приятельских отношениях с князьком Голицыным, они почти не расставались, или князек гостил в их имении, или Иван Григорьевич — у князья».³¹

Сергій Павлович Голицин (1815—1887) був ад'ютантом Олександра II в роки його перебування наслідником цесаревичем, і на пропозицію царя став членом редакційних комісій по підготовці реформи 1861 року, виконуючи відомі «Положення» на посаді Чернігівського губернатора. У 1850-і роки друкував статті в Брюсселі, Карслуе, згодом — в «Русском вестнике» і в «Русской старине», опікувався освітніми закладами для селян і чернігівськими гімназіями. Його зусиллями жіноче училище було перетворене на гімназію. Після від'їзду з Чернігова жив в Петербурзі, де в його домі у 1874 році під час вступу в Академію художеств проживав Іван Рашевський (якихось даних про сина князя, приятеля Рашевського, не виявлено).

Відразу після отримання атестату в 1869 році Рашевський вступив на юридичний факультет Київського університету. Майже одночасно з ним в університет, що здавна був Меккою чернігівських гімназистів, вступили і його друзі по гімназії — Ієронім Ясинський, Василь Варзар і ін. Про навчання Рашевського в Києві збереглися короткі записи в щорічних списках студентів юридичного факультету.³² Паралельно у списках медичного факультету з 1866 року відзначений ще один Іван Рашевський — родич художника, син Федора Павловича Рашевського, керуючого акцизними податками Чернігівської губернії, в маєтку якого — Роїщах — відбувалися описані вище зібрання чернігівської інтелігенції. Це представник другої гілки роду Рашевських, яких на Чернігівщині в кінці 19 ст. було три. Іван Федорович став відомим в Чернігові лікарем, жив по вулиці Лісковицькій і відігравав помітну роль в громадському житті міста, перебуваючи довгий час під таємним нагля-

дом поліції за участь в революційному русі. Був одружений на Єлизаветі Олександрівні Константинович, дочці колезького асесора (а його сестри були дружинами Вербицького і Дорошенка).

Саме йому художник згодом подарував один із своїх кращих (з нині існуючих) пейзажів «Замглайське болото» — з дарчим написом «Івану Рашевському — Иван Рашевский» (знаходиться в Києві у приватного власника, сім'я якого після революції проживала у будинку на Лісковицькій разом з сином Івана Федоровича — Петром Івановичем).

Третю гілку роду становили Рашевські-цукрозаводчики. Її головними представниками були Микола Миколайович, директор Мар'їно-Городищенського заводу в Київській губернії, та його брат Петро Миколайович, власник заводу в Пенах Курської губернії, який мав маєток в Чернігові в урочищі «Рашевщина» («Чернігівська Швейцарійка»). Першою дружиною Петра Миколайовича була Надія Миколаївна Константинович, портрет якої, відомий лише за спогадами, написав (на повний зріст біля піаніно) Рашевський,³³ а після її смерті другою дружиною стала Калерія Ржевська, два портрети якої виставляв Іван Григорович у 1912 році на 20-й виставці С.-Петербурзького товариства художників (не зберглися).³⁴ За спогадами її дочки Ірини Рунової,³⁵ між художником і її матір'ю були довірливі душевні стосунки, сама вона теж звиряла Івану Григоровичу свої дитячі таємниці, пам'ятала деякі його твори і кількома з них володіла. Їх доля після смерті Рунової, що жила в місті Чирчик Ташкентської області, залишається невідомою. Деякі спогади про твори Рашевського і кілька картин зберегли інші нащадки цукрозаводчиків, що проживають у Львові. Іван Григорович часто жив у будинку на «Рашевщині» і в 1912 році одружився другим шлюбом з сестрою Петра Миколайовича — Тетяною Миколаївною, піаністкою, вчителькою музики в гімназії. Однак і другий його шлюб виявився нетривким, і вже в 1914 році Тетяна Миколаївна, уроджена Рашевська, стала дружиною знову ж таки Рашевського (!) (за що її жартома називали «Рашевською в кубі») — Петра Івановича, який проживав на Лісковиці. Іван Рашевський за недовгий час життя з нею виконав немало її зображень.

Обширний рід Рашевських, тепер майже забутий, славився багатьма представниками — педагогами, лікарями, юристами, військовими. Найчастіше Рашевські обирали військове поприще. Так, прославив свій рід Сергій Олексійович Рашевський, герой Порт-Артура, вбитий на форті № 3 в 1904 році разом з генералом Кондратенком. У Вітчизняній війні 1812 року відмітився Аполлон Якович Рашевський, учасник боїв при Бородіно, Лейпцигу, Парижі, гордоничий міста Росії.

Ще один Іван Федорович — тезка чернігівського лікаря — був відомим педагогом, викладачем літератури імператору Миколі II і його братам та сестрам, директором Петровського комерційного училища, одним із засновників перших жіночих курсів в Петербурзі.

У житті художника Івана Рашевського склалося так, що не лише в Київському університеті разом з ним навчалися Івани Рашевські (один — на медичному, другий — на фізико-математичному факультеті), а й під час його короткого перебування в Петербурзькій Академії художеств там вчився (і теж вільним слухачем!) Іван Рашевський — католик, випускник Холмської гімназії, згодом — вчитель малювання в Оренбурзькій гімназії (в архіві Академії художеств ці дві особи помилково подаються як одна).³⁶ Одночасно в Росії працював ще один художник, поляк Рашевський (щоправда, Михайло), гравюри якого входили в ілюстраціях до журналу «Нива».

Навчаючись в Києві, Рашевський здружився з майбутнім письменником, теж випускником чернігівської гімназії Ієронімом Ясинським:

«Через год в университет поступил и сблизился со мной Рашевский, прозванный Вангри. Он был «аристократик», посещал губернаторский салон, умел щегольски одеться, пел, играл и недурно рисовал. Сначала он корчил из себя дворянина, но еще в гимназии демократы задали ему трепку, когда он снабдил всех учеников чернильницами, лишь бы только товарищи не залезали своими перьями в его серебряный несесер. В конце концов он стал отличным мальчуганом. Он был отзывчивый юноша, и, кое-как кончив курс юридических наук, весь отдался искусству; картины его часто можно было видеть в течении полувека на петербургских выставках».³⁷

Ієронім Ієронімович Ясинський — син поляка, харківського адвоката, і українки, дочки полковника Максима Белінського, героя Бородіно (згодом Ясинський обрав одним із своїх псевдонімів ім'я діда). Навчався на природничому факультеті спершу Київського, потім — Петербурзького університету, якого не закінчив, і в першій половині 1870-х років став чиновником чернігівського акцизного управління, потім — секретарем чернігівської земської управи. Одночасно починає вміщувати наукові статті, вірші, фельетони, нариси в київських і московських виданнях. З 1878 року — член редакції журналу «Слово»; в середині 1890-х — редактор «Биржевых Ведомостей», з 1900 — видавець та редактор «Ежемесячных сочинений», засновник журналу «Беседа». Надзвичайно плодовитий письменник — ще до 1890 року вийшло «Полное собрание повестей и рассказов» в 4-х книгах, «Собрание романов» в 3-х книгах. Літературно-громадські позиції Ясинського еволюціонували від народницького напрямку через захист «чистого мистецтва» до пристрасного захоплення символізмом. Тепер маловідомий широкому читачеві, в свій час він отримав щонайвищі оцінки з боку літературних побратимів. Одну з найяскравіших характеристик дав А. Ізмайлов: «Современное поколение уже не застало часа большого успеха этого писателя. Как-то вдруг, в пору яркого горения этой звезды, на нее нашли тучи и заслонили ее. Позднее иногда она разгоралась моментами острым и беспокоящим светом. После Лескова никто не вкушал так болезненно терний писательства и огорчений писательского одиночества. Он выстоял против ожесточеннейших критических походов. Временами против него составлялись как бы немые заговоры молчаний. И как у Лескова, с которым у него есть вообще много общего, — и по темпераменту чистого художника, и по задору шестивия против течения, и по превосходному мастерству сюжетной выдумки, и по редкому ощущению стиля, — бурные нападения и злое замалчивание шли совершенно независимо от падений или вспыхиваний этого таланта, ровно горящего на протяжении всей жизни.

Звезда Ясинского взошла на самом рубеже восьмидесятых годов. Первые сочные, ароматные рассказы его появились в «Отечественных записках», в которых тогда оставался уже последний великан — Салтыков... Так вдруг среди гражданственных повестей с либеральной тенденцией, среди милых, но анемичных рассказов Гаршина загорелись первые рассказы Ясинского... От его «Наташки» Салтыков пришел в восторг... Старому литературному волку и на этот раз не изменил его глаз. В молодом авторе шел настоящий писатель».³⁸

Широке коло спілкування Ясинського охоплювало не лише літераторів — його інтересам були близькі і проблеми мистецького життя. Як додаток до «Ежемесячных сочинений», він з 1900 року видавав збірку репродукцій з різних картин під назвою «Живописец». Це саме йому адресовані хрестоматійні слова Рєпіна: «Дорогий Ієроніме Ієронімовичу! Помер наш товариш Микола Корнілович Пимоненко. Яка втрата для передвижної! Він був справжнім українцем: його не забуде рідний край за правдиві і милі, як Україна, картини і живі малюнки...

Як би було відродно, щоб ви написали про Пимоненка ваше правдиве й гоже слово. Ваш І. Репін».³⁹

Були у Ясинського і спроби власних можливостей в живописі — в 1913 році на 20 виставці С.-Петербурзького товариства художників в Москві він виставив «Автопортрет» (що відомо лише за каталогом виставки). «Портрет І. Ясинського» (малюнок олівцем) виконав М. Врубель.

Особливу цінність становить книга спогадів, видана Ясинським у кінці життя — «Роман моей жизни», в якій багато сторінок присвячено Чернігову, навчання в університеті й Івану Рашевському, дружба з яким продовжувалася все їх життя. Один із київських спогадів 1885 року «Стояли весенние, теплые дни, когда к нам в гости приехал Гаршин. Он был один, без жены... За обедом Гаршин потешал нас юмористическими стихотворениями Буренина, которые знал наизусть... Приехал с женою художник Рашевский, старый мой товарищ по университету и по земству, пришел Демчинский... Еще подошло два профессора — Мищенко, переводчик Фукидида, и Козлов, философ, автор «Генезиса пространства»».⁴⁰

Зі слів Ясинського відомо, що на час навчання в університеті припадають і перші проби пера Івана Рашевського: «Мне и приятелю моему Вангри — Рашевскому, писавшему о театре, Рокотов (редактор «Киевского Вестника» — Г. Б.) предложил, кроме гонорара, еще две комнаты с отоплением в полуподвале под редакцией...»⁴¹ (ранні статті Рашевського в київських газетах поки що не виявлені).

Перші мистецькі проби Рашевського, якщо вони були в університетський період, теж залишаються невідомими. Художнє життя Києва початку 1870-х років бідне подіями. Місцеві художні сили слабкі. У рік вступу Рашевського в університет при першій промгмназії відкрилася школа М. Мурашка, але аж в 1875 році, вже після від'їзду Рашевського з Києва, вона оформилася як самостійна. Очевидно, значною подією була для майбутнього художника перша пересувна виставка, відкрита 1872 року в залі дворянських зібрань. Пересувні виставки покввали художнє життя в Україні, де з кінця 1860-х почалося утворення місцевих шкіл.

Дещо про університетські роки Рашевського згадує і Хир'якова, старший брат якої Федір був другом Рашевського по гімназії і університету: «Год спустя отец Ван-Гри умер и он стал сам помещиком, сам ездил на земские собрания. В первый год его выбрали в члены губернской управы. Он решил совместить университет и управу. Иногда ездил в Киев в университет, пропуская управу, но чаще пропускал университет...»⁴² (чергова помилка Хир'якової — батько художника помер значно пізніше, в 1889 році).

Ще не закінчивши університету, Рашевський відвозить в Петербург прохання про прийом в Академію художеств, в якому вказує: «...Жительствую на углу Невского проспекта и Троицкого переулка, дом № 43, квартира князя Сергея Павловича Голицина... Действительный студент юридических наук... Иван Рашевский. 5 декабря 1873 года».⁴³ У березні 1874 року він був прийнятий в Академію (із звільненням від лекцій і екзаменів по загальноосвітніх предметах) за умови, що надасть університетський атестат. Він став вільним слухачем по класу пейзажу в майстерні академіка Льва Лагоріо. Цікаво, що Рашевський слідує загальній тенденції — більшість вихідців з України вибирали пейзажний чи батальний класи. Під час недового перебування Рашевського в Академії там працювали П. Мартинович, К. Костанді, І. Селезньов, О. Сластїон. Через два роки прийшов Сергій Васильківський, разом з яким Іван Рашевський згодом багато років був чле-

ном С.-Петербурзького товариства художників. Невідомо, які мотиви спонукали Рашевського обрати клас Льва Лагоріо, можливо, вони були знайомі ще до того.

У 1850-і роки Лагоріо зблизився з групою художників, творчі інтереси яких були тісно пов'язані з Україною: Л. Жемчужниковим,, А. Бейдеманом, А. Агіним, М. Микешиним, К. Трутовським, І. Соколовим, і в 1853 році відвідав Україну, зокрема, Чернігівщину, свідченням чого є його пейзаж «Палац Розумовського в Батурині».⁴⁴ К. Трутовський, згадуючи пізніше про дружні зібрання художників-одномумців, писав до Д. Полонського у листі з Яківлівки: «Когда Вы написали, что Бейдеман, Лагоріо, Соколов были у Вас, провели вместе Вы вечер, так захотелось увидеть их... Теперь наш старый кружок соберется вместе» (лист від 1860 року).⁴⁵ Однак інтерес до жанрового живопису, що так яскраво проявлявся у Л. Жемчужникова, І. Соколова, К. Трутовського, не був притаманний Л. Лагоріо. Розквіт його творчості випадає на 1860-і роки, коли безпосередність роботи з природи у його творах поєднувалася з певною штучністю колористичних ефектів академічного живопису. Під впливом загального перелому, що наступив в мистецтві, Лагоріо прагнув подолати традиційну систему академізму. Його виставки користувалися великим успіхом, однак досягнута ним першість тривала недовго, і перелом, що було намітився в творчому методі Лагоріо, не був ним до кінця реалізований. Все ж прагнення до природи, до передачі безпосередніх вражень від природи він зберіг, і ця якість навіть у 1880-х роках викликала у Рашевського захват, який він передав в одній із своїх критичних статей. При повній відсутності матеріалів, які б розкривали історію стосунків Рашевського з Лагоріо, дещо про їх відносини говорить лист Рашевського до Ясинського, в якому він згадує, що суботній вечір проводить у Лагоріо.⁴⁶

Твори Рашевського, виконані за рік перебування в Академії, невідомі. У його пізніших пейзажних роботах вплив творчої манери Лагоріо безсумнівний. Зближувало їх і спільне членство в С.-Петербурзькому товаристві художників протягом десяти років.

У 1875 році через невідомі обставини Рашевський залишив Академію художеств і повернувся в Чернігів. За час його відсутності немало близьких йому людей примкнули до руху народовольців, який на початку 1870-х років набирав силу. Перебуваючи в Київському університеті, Іван Рашевський не був до нього причетний, але його родич, теж студент університету, Іван Федорович Рашевський, став активним учасником руху. У 1872—1873 рр. входив в Київський гурток П. Аксельрода, який приєднався до петербурзької організації чайковців. Арештований в 1874 році в справі про пропаганду в імперії, з 1876 року був взятий під нагляд поліції у Харківському повіті, де служив фельдшером. У 1881 році повернувся на Чернігівщину, гласний нагляд було замінено негласним. До кінця життя служив лікарем земської лікарні в Чернігові, був відомий як активний громадський діяч.⁴⁷

Учасниками революційних подій стали і сестри художника Анна і Олександра, які в 1871—72 році виїхали в Швейцарію, де у той час в Цюриху знаходився центр російських політичних емігрантів (лавристів і бакунінців). З ними поїхали чернігівчани Василь Варзар, Лев Гінзбург, Софія Константинович (вчителька географії жіночої гімназії, родичка Рашевських). Про життя колоністів, їхню видавничу та організаційну діяльність розповів учасник тих подій М. Кулябко-Корецький в книзі «Из давних лет. Воспоминания лавриста» (книгу видало у 1931 році «Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльопоселенцев», яке вже в 1935 році було ліквідоване Сталіним слідом за Товариством старих більшовиків. Видання Товариства знищувалися). М. Кулябко-Корецький, людина з маловідомою біографією, — до речі, теж нащадок

давнього чернігівського роду, що увійшов до «Родословника» Модзалевського — закінчив Київський університет і в 1872 році приїхав до Цюриха. Він пише: «По странной случайности, Цюрих посещали в то время по преимуществу профессора Киевского университета... Из их числа, упомяну Михаила Петровича Драгоманова...»⁴⁸ Далі називає Г. Н. Цехановецького, професора політекономії, А. Ф. Кістяківського, професора криміналістики, Н. І. Зібера, професора політекономії, який подав у відставку на знак протесту проти несправедливого звільнення Драгоманова.

Далі: «Женский персонал Цюрихской русской колонии едва ли уступал мужскому. Сколько ушатов помоев и грязи вылито было на головы этих злосчастных цюрихских «нигилистов»... А между тем, прожив в их среде почти в ежедневном общении около года, я, положив руку на сердце, могу положительно утверждать, что более высоко нравственной среды мне не приходилось наблюдать ни среди русского студенчества, ни в среде писателей и журналистов в столицах».

І зокрема: «Был еще один эмигрант — Турский, с которым мне не пришлось встретиться, т. к. он еще до моего приезда в Цюрих или же вскоре после этого выехал в Кларан или Монтрэ вместе со студенткой Рашевской, вскоре умершей там от туберкулеза. Эта Рашевская, говорят, обладала недюжинными музыкальными дарованиями и была популярна в Цюрихе как автор распространенной и в России музыки на стихи Навроцкого об утесе Стеньки Разина: «Есть на Волге утес...».

Далі знову зустрічаються згадки про Рашевських: «Затем в моей памяти из знакомых мне цюрихчанок следуют: сестры Рашевские, из которых одна уже мною упомянутая..., и другая, тоже талантливая пианистка Александра Григорьевна Рашевская, вышла в России замуж за студента-технолога В. Е. Варзара и вошла в состав кружка лавровцев в Петербурге. Вспоминаю, кроме того, родственницу Рашевских — Константинович...»

Згадує Ірина Василівна Варзар: «В 1872—73 гг. сестры Рашевские стали членами группы Интернационала. После разгрома Парижской коммуны они долго не могли смириться с поражением ее. Вспоминаю это время, мой дедушка рассказывал, как он со своей будущей женой Александрой Григорьевной Рашевской и ее сестрой Анной и друзьями часто ходили на обрыв в окрестностях Женевы, где внизу была французская граница, и пели с вызовом «Кроманьолу», «Са ира» и другие революционные песни, среди которых была песня Анны Григорьевны «Есть на Волге утес» как гимн народников».⁴⁹

У 1873 р. царським наказом колонія була ліквідована, (згодом в Швейцарії в 1920 році вийшла книга «Русская революционная эмиграция 1870-х годов в Цюрихе-Лозанне-Женеве»).

Доля учасників колонії склалася по-різному. Василь Варзар і Олександра Рашевська повернулися в Петербург, де увійшли до гуртка лавристів. Софія Константинович, сестра згаданого раніше Миколи Константиновича, по чоловікові Максимовська, була заарештована в 1874 році у справі про пропаганду в імперії, але звільнена за браком доказів, у 1875 році заарештована знову за участь у демонстрації під час страсти в Петербурзі Паніна і Плотникова і вислана у місто Буй Костромської губернії, звідки її, вже хвору «на чахотку» (як пише Хир'якова), привезли до Чернігова, де вона і померла.

Яскрава особистість Анни Рашевської викликала спогади у багатьох людей. Найзахопленіші слова у спогадах Хир'якової присвячені саме Анні, яка до від'їзду з Чернігова викладала арифметику в жіночій гімназії і знімала половину будинку, на другій половині якого жили на пансіоні гімназистки, серед них і Хир'якова: «У нас была учительница арифметики Анна Григорьевна Рашевская, умная и образо-

ванная женщина. Носила короткие волосы, одевалась просто, но обладала природной грацией, и все на ней было чисто, красиво и аккуратно... Она была революционерка по убеждениям и когда все расхотелось, она садилась за рояль и играла «Марсельезу». Она подобрала мотив к «Утесу Стеньки Разина», всегда она заканчивала «Марсельезой» и играла ее особенно выразительно, и я под нее засыпала...»

За словами Хир'якової, в неї виникли конфлікти з адміністрацією гімназії, і вона виїхала за кордон (можливо, Швейцарія для сестер Рашевських була країною, відомою з дитинства, коли вони бували за кордоном з хворою матір'ю).

Нині лише фахівці знають, що надрукований в 1870 році в № 12 «Вестника Европы» волзький переказ, написаний Вроцьким (Навроцьким) був покладений на музику Анною Рашевською, і, за іронією долі, став гімном народників, хоча його слова належать військовому судді, який, можливо, засуджував народників до страти.

Анна Рашевська також поклала на музику вірш Некрасова «Железная дорога», який любили співати гімназисти. В еміграції вона була у групі Плеханова (там же Бакулін, Лавров), стала громадянською дружиною Гаспара (Каспара) Турського, сина херсонського поміщика, який в 1869 році втік із заслання в Цюрих, далі в Париж. Брав участь в Комуні, пізніше редагував «Набат» в Женеві, у 1872—73 рр. в Цюриху відігравав з Нечаєвим керівну роль у групі російсько-польських якобинців, у 1875—86 рр. — видавець журналу «Набат».⁵⁰

Очевидно, успадкувавши від матері слабкі легені, Анна рано померла. Місце її смерті невідоме (у спогадах частіше вказується, що померла за кордоном, і лише Ірина Василівна Варзар пише, що вона порвала з Турським і з дитиною повернулася у Чернігів). Смерть її сталася, найвірогідніше, в 1877 році, бо саме цим роком датовані повні розпач листи батька до Ф. Достоевського в «Дневник писателя», до І. Гайденкова в «Неделею» та до М. Стасюлевича у «Вестник Европы» (чорновики листів зберігаються в архіві Івана Рашевського).⁵¹ У листі до І. Гайденкова він говорить про дочку як про кращий жіночий тип, просить надрукувати про її життя кілька рядків, висловлює образи, що «Неделя» писала про долю Софії Константинович, а про Анну Григорівну відмовляється. Гайденков, співчуваючи батьківському горю, відповідає, що не може надрукувати листа, оскільки він носить приватний, особистий характер. Те ж прохання Григорій Йосипович адресує і Достоевському, надіславши йому (як свідчить текст листа) рукопис про життя і громадські справи своєї дочки: «Если в последнем «Дневнике» Вы скажете несколько теплых слов о моей дочери, то этим много облегчите предсмертные страдания человека, для которого Вы, Федор Михайлович, лучший из лучших людей. В третий раз прошу, не откажите в просьбе... (нерозбірливо) навсегда память о женщине, трудившейся с изумительным самоотвержением на пользу общую». Рукопис, надісланий ним Достоевському, та відповіді письменника не виявлені.

Разом з сестрами виїжджав до Швейцарії Василь Варзар, випускник чернігівської гімназії, згодом — чоловік третьої сестри Івана Рашевського Олександри. Із спогадів Ясинського: «Лето 1869 года я провел в Чернигове у отца... Заходили товарищи. Из них выдавался и больше мне нравился маленький Вася Варзар, отец которого, старая гарнизонная крыса из молдаван, дружил с моим отцом. Вася 15 лет окончил гимназию и поэтому не сразу был принят в университет. Станный был это мальчик: по нраву еще ребенок, вечно смеющийся, он вдруг впадал в серьезное настроение и пускался в рассуждение по политической экономии, об идеалистической философии Беркли и материализме Гольбаха, знал наизусть Пушкина, вкрявь и вкось судил о

жизни и угадывал людей, вскрывая в шутливых замечаниях их маски... Он хотел быть поэтом, романистом, а сделался статистиком. Между прочим, ему принадлежит знаменитая «Хитрая механика». Хоть он и не сразу поступил в университет, но времени даром не терял, ходил на лекции, как вольнослушатель. Вскоре, получив матрикул, перевелся в Санкт-Петербург и стал технологом». ⁵²

Знамениту брошуру «Хитрая механика» про суть царської податкової політики Варзар написав студентом і видав у 1874 році, вже після повернення з Цюриха до Росії, в Лондонській друкарні «Вперед» — органі російських емігрантів-лавристів. Книги Варзара «Хитрая механика» та «Рассказы бывалого человека» (у лондонських виданнях) були в бібліотеках Маркса та Енгельса. Став відомий як основоположник промислової статистики в Росії. Його матеріали обстежень промисловості 1900-го і 1908-го років, відомі як «Варзаровські переписи», використав Ленін у роботах «Развитие капитализма в России», «Заработки рабочих и прибыль капиталистов в России» й інші (дві книги Варзара в бібліотеці Леніна підписані рукою Леніна і мають його помітки). Варзару належить найзначніше теоретичне дослідження в історії російської статистики — «Очерки основ промышленной статистики». (1927) ⁵³

Василь Варзар та Олександра Рашевська після від'їзду з Цюриха два роки провели в Петербурзі і повернулися в Чернігів в 1875 році — тоді ж повернувся з Петербурга й Іван Рашевський. У 1876 році разом з О. Русовим та П. Червінським Варзар організував статистичне відділення Чернігівської земської управи (пізніше був його головою) і розробив так зв. чернігівський тип земської статистики. До 1890 року працював у статистичному бюро (яке вже після його від'їзду давало заробіток Миколі Вороному, Борису Грінченку і Михайлові Коцюбинському), ряд років був членом Чернігівської міської думи. Зусиллями Варзара, Червінського та Русова був виданий 15-томний труд статистичного обстеження губернії. У радянський час працював в ЦСУ, у вузах Ростова-на-Дону (де в 1923 році вийшла його автобіографія «Воспоминания старого статистика») та Москви.

Відомий статистик, етнограф і фольклорист Олександр Русов розробляв економічний баланс губернії і в 1899 році видав 2-томний «Опис Чернігівської губернії». Саме в 1870-х роках його дружина, Софія Ліндфорс-Русова, уродженка Чернігівщини, очолила жіночий демократичний рух в Україні. З ініціативи Русових у Чернігові в 1877 році була створена громадська бібліотека, і згодом для її підтримки на запрошення Русових у місті виступав з хором Микола Лисенко, близький друг Русових, друга дружина якого — Ольга Антонівна Липська — була родом з Чернігова.

Іван Рашевський тісно спілкувався з Русовими, що знайшло відображення у його листах. Як активний учасник музичного життя Чернігова, без сумніву, був знайомий і з Миколою Лисенком, хор якого тричі виступав в Чернігові. У 1892 році Рашевський оформив вітальну адресу Лисенкові від чернігівців з нагоди 50-ліття композитора. Ця акварель під назвою «Садок вишневий коло хати» прикрашала робочий кабінет Лисенка у Києві і в 1927 році експонувалася на виставці, присвяченій 85-літтю з дня його народження і 15-літтю з дня смерті. ⁵⁴

Іван Рашевський, повернувшись з Петербурга, став членом земської управи з 1876 по 1879 рік, в 1877—78 рр. був дільничним мировим суддею. У 1877 році він одружився з Ольгою Подольською (за одними даними — Миколаївною, за іншими — Костянтинівною), згадок про яку зустрічається мало — відомо лише, що вона була сестрою одного з приятелів Івана Рашевського, «хорошенької сільської барышней

с приданым» — за словами Ясинського. їх вінчання відбулося у січні в Миколаївській церкві села Борисоглібівки Чернігівського повіту — очевидно, вона була звідти родом (дещо про рід Подольських можна довідатися у Модзалевського). Представників роду на Чернігівщині було немало — у самому Чернігові жив колекціонер Подольський, а в 1912 році журнал «Старые годы» вмістив замітку: «В Черниговской губернии, в с. Малые Осняки, сгорела старинная барская усадьба М. И. Подольского, где, по словам газет, имелись картины итальянских и русских художников, изделия из серебра, бронзы, фарфора и богатая библиотека».⁵⁵

Ольгу Подольську називає біобібліографічний словник «Деятели революционного движения в России» під редакцією О. Шилова і М. Карнаухової, рідкісне видання «Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев» (як і вищезгадана книга М. Кулябко-Корецького). Словник наводить імена багатьох прославлених героїв революційного руху, а також імена маловідомі нині, багато з яких належать чернігівцям. «Рашевская (урожденная Подольская) Ольга Константиновна, жена мирового судьи Ивана Рашевского. В начале 1879 года привлекалась к дознанию в Чернигове по делу о революционном черниговском кружке, поставленном в связь с лицами, имевшими отношение к убийству харьковского губернатора кн. Кропоткина. По распоряжению харьковского ген. губернатора, дело о ней прекращено».⁵⁶

Іван Рашевський став учасником другої хвилі народницького руху кінця 1870-х років. Його учасники в Чернігові — Д. Лизогуб, С. Зубок-Мокієвський, І. Петрункевич, Ф. Байдаковський, — були в зв'язку з петербурзькими, а особливо — київськими діячами: М. Колодкевичем, В. Осінським та ін. Об'єднував всіх Дмитро Лизогуб — син чернігівського поміщика, один із засновників «Землі- і волі», який надавав велику грошову допомогу для підготовки селянських повстань у Київській губернії. На пораду Лизогуба, в 1878 р. в Чернігів нелегально прийшов А. Гольденберг, який убив харківського губернатора кн. Кропоткіна, у зв'язку з чим і притягався до дізнання дехто з чернігівців. У 1879 р. в Києві повісили Валеріана Осінського, який організував тут з'їзд революціонерів. У 1881 р. засудили до страти Миколу Колодкевича, члена виконавчого комітету «Народної волі» (помер у Петропавлівській фортеці). Земський діяч Іван Ілліч Петрункевич, один із засновників «Союза Освобождения», не раз був в тюрмі і на засланні. Дмитро Лизогуб був заарештований і повішений за звинуваченням у підготовці вбивства імператора Олександра II. Він віддав все своє майно для звільнення селян (ця трагічна особа вразила Льва Толстого під час його відвідин Миколи Ге на Чернігівщині, і послужила прообразом Світлогуба в оповіданні «Божеське і людське»). За словами Хир'якової, з коштів Лизогуба Іван Рашевський отримав 2000 руб. на революційній справі. З біобібліографічного словника революційних діячів: «Рашевский. Иван Григорьевич. Дворянин. В 1878 — член Черниговской губернской земской управы и участковый мировой судья в Чернигове. В феврале 1878 года, по агентурным сведениям, был одним из главных распорядителей на похоронах В. Г. Величанского, носивших характер противоправительственной демонстрации. В 1879 г. вместе с В. Варзаром и др. привлекался к дознанию по делу о революционном черниговском кружке, поставленном в связь с лицами (Аф. Зубковским и др.), имевшими отношение к убийству харьковского губернатора кн. Кропоткина...».⁵⁷

Саме 1879 року, коли Рашевський і Варзар разом притягалися до дізнання, був виконаний другий портрет (в усякому разі другий з нині відомих із портретної галереї, створеної художником) — Василя Варзара, (зберігався в Петербурзі у внучки Варзара Ірини Василівни

Варзар, члена спілки художників Росії, автора багатьох опублікованих і неопублікованих спогадів, які багато допомогли у написанні даної статті. Вона пам'ятала Івана Рашевського і деякі його твори, короткий час відвідувала лекції М. Грушевського в Київському університеті і уроки М. Бойчука в Академії мистецтв, брала участь в дослідженнях Спаського собору в Чернігові у 1921 році під керівництвом М. Макаренка. У 1980-х роках її роботи були представлені в Києві на виставці ленінградських графіків. Після смерті Ірини Василівни портрет Варзара і його архів передані родиною у музей міста С.-Петербурга, а пейзаж Рашевського «Будиночок в Чернігові» — в Чернігівський меморіальний музей М. Коцюбинського).

Одночасно з портретом Варзара у 1879 році написаний і перший пейзаж Рашевського — «Погост». Наступним за часом створення є портрет Володимира Калиновського, виконаний у 1880-х роках — один з найкращих в творчості художника. Дещо пізніше і, очевидно, за фотографією, написаний і портрет його сестри — Наталії Калиновської. Їх біографії маловідомі, короткі дані наводяться лише Модзалевським: Володимир Миколайович Калиновський служив по земству в Чернігівській губернії, з 1909 року — в Петербурзькому селянському поземельному банку, — володів селом Смолин Остерського повіту. Наталія Миколаївна народилася 1857 року в Чернігові, була дружиною київського віце-губернатора Миколи Миколайовича Чихачова. Її портрет надійшов до московського музею музичної культури ім. М. Глінки від племінниці — Софії Володимирівни Таубе-Калиновської, дочки Володимира Калиновського, чий портрет був куплений Чернігівським художнім музеєм у родини Варзарів. В обох творах підкреслено причетність портретованих до музики — в руках Калиновського скрипка, Наталія Калиновська стоїть біля піаніно. Івану Рашевському музична тема була близька — чудовий музикант з дитинства, він був неодмінним учасником музичного життя Чернігова. Рашевський і музично-театральний світ — тема, яка ще чекає свого дослідника.

Після бурхливих подій 1870-х років Іван Рашевський віддалився в Осняки. «После 1880 г. жил в Осняках, в усадьбе отца... Дом был добротный. Художник построил в этот одноэтажный дом прекрасную мастерскую, высокую, высотой около семи метров, с огромным окном, вернее, целой стеклянной стеной на северо-восток; мастерская была во всю ширину поперек дома и имела еще три окна. Дверь с нее вела на балкон и в старый сад. В этой мастерской был камин, у которого коротали зимние вечера. Две унтермарковские, чугунные большие печи нагревали мастерскую. Стоял в углу мастерской большой бильярд, на нем висели под металлическими, как черные крылья, абажурами две керосиновые лампы, а на стене около дивана — рама с набором киев... Картины Рашевского ... на сельские темы: свадьбы, вечерницы, дивчины и парубки, пейзажи — писаны в Осняковской усадьбе, в этом доме, окруженном старым садом, в котором среди зарослей сирени и вишняка бродили красавцы павлины... Перед домом была «сажалка» — пруд, запруженный плотиной речка Стрижень, что доходила до Чернигова и впадала в Десну... (збереглася картина «Ставок. Осняки» із зображенням цієї «сажалки» — Г. Б.) Живя в сільській глуши, он следила за художественной жизнью всего света. У него были папки с целой коллекцией — уймой вырезок за многие годы из журналов конца 19 века — репродукции картин с проходивших повсюду выставок... Дом этот потом пережил и революцию, и интервентов: немцев, поляков, белых и отечественную войну... и была в нем школа... (будинок зруйнований в 1980-і роки за наказом місцевого голови колгоспу. — Г. Б.) ... Дед Ваня был среднего роста, живой, крепкий, плотный мужчина... Ван-Гри, как его сокращенно звали друзья (от Иван Григорьевич), большой любитель застолий, охоты, веселых бесед. Охота была его лю-

бимым отдыхом, он для нее держал охотничьих собак, сеттеров-лаверранов с кличками — именами шекспировских героев: Макбет, Кент, Яго и др. Пойма Десны, заливные придеснянские луга изобиловали бекасами, перепелами, вальдшнепами, куликами, и Иван Григорьевич любил увлечь на охоту заезжего гостя... Бывали в Оснях многие художники: А. Прахов, М. Жук, В. Котарбинский, Н. Ге, приезжал М. Коцюбинский. Мне кажется, был и Суриков. Рашевским был написан его портрет (местонахождение сейчас неизвестно). Гостил и Репин И. Е.: я видела акварель Репина «Староста села Осняки» (впоследствии была в Киевском музее русского искусства) — этюд послужил для одной из его картин (помнится, для «Крестного хода»). Дед, как говорили, помогал Репину в покупке усадьбы под Гомелем, в 75 верстах от Осняков.⁵⁸

Останнє зауваження помилкове — у Репіна був маєток Здравнево поблизу Вітебська, а не Гомеля, придбаний у 1892 році за гонорар від картини «Запорожці», однак дуже можливо, що Іван Рашевський допомагав Репіну в пошуках маєтку. Ілля Репін, як відомо, відвідав Чернігівщину в 1880 році. За два роки до того він розпочав роботу над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Проїхавши з весни 1880 року з молодим Серовим Катеринославщину і потім відправивши його в Москву, серпень і майже весь вересень Репін провів в Качанівці у Тарновського, а останнім пунктом його перебування на Чернігівщині став маєток Миколи Ге на хуторі Іванівському, де Репін провів дві доби і написав портрет господаря.

Одночасно цього ж року він пише картину «Хресний хід в Курській губернії», перший ескіз до якої датований ще 1877 роком. Паралельно з 1877 року він працює і над варіантом теми, створюючи картину «Хресний хід в дубовому лісі». Зі спогадів Миколи Мурашка: «Влітку 1881 року відвідали мене професор Прахов та Ілля Юхимович Репін, приятелі і друзі мої з юності; з І. Репіним приїхав юнак В. Серов. Репін тоді працював над своїм «Хресним ходом», цікавився подивитися у нас хресний хід 15 липня у день св. Володимира, а на 20, до дня св. Іллі, ми поїхали в Чернігів».⁵⁹ Очевидно, Мурашко помиляється — приїзд Репіна з Серовим до нього в Київ міг бути лише в 1880 році. Отож перед тим, як провести майже два місяці у Тарновського в Качанівці, художник ще в липні їздив у Чернігів. Відомо, що він відвідав Київ і в 1883 році.

Однак місце і час його першої зустрічі з Рашевським залишаються нез'ясованими. (Напевне, не варто все ж відкидати версію про ще дитяче знайомство у Чугуєві — якщо воно було, то про дружбу, мабуть, не йшлося — Іван Рашевський, син полковника, начальника військового поселення, мав бути далеким від сина, військовопоселенця «нижнього чину»). Та досить довга перебування Репіна на Чернігівщині у 1880 році наводить на припущення, що саме цього року могла відбутися їх зустріч (перша чи ні). 1885 роком датований етюд «Старий селянин» (Київський музей російського мистецтва) з дарчим написом: «Ивану Григорьевичу Рашевскому Репин; этюд 1885 года к «Старшинам». Це етюд до картини «Прийом волосних старшин Олександром III у дворі Петровського палацу в Москві». Однак цей напис не дає підстави стверджувати остаточно, що художники були вже знайомі навіть у 1885 році — етюд міг бути подарований Рашевському і пізніше дати його виконання: рік, коли він був подарований, в написі не вказаний. Та все ж не випадково, напевне, Ірина Варзар у своїх спогадах називає цей етюд «Староста села Осняки», вважаючи, що він написаний до «Хресного ходу» — в родині жила думка, що Репін був у Рашевського в Оснях. З листа Ірини Миколаївни Рунової, яка провела дитячі роки в Чернігові, відомо також, що в будинку І. Рашевського (приму-

зеї В. Тарновського) висів ескіз Репіна «Кайн». Їх знайомство не могло відбутися під час одного року навчання Рашевського в Академії — Репін якраз перебував в пенсіонерському відрядженні за кордоном. Неможливим воно було і в 1883 році, коли Рашевський вперше взяв участь в Академічній виставці в С.-Петербурзі: хоча Репін за рік до того оселився в Петербурзі після переїзду з Москви, але саме цього, 1882 року, він здійснив довготривалу поїздку по Європі зі Стасовим.

Врешті, безсумнівним є факт знайомства художників аж в середині 1890-х років — перший з двох листів Репіна до Рашевського датований 1895 роком.

На жаль, і сімейні перекази не містять припущень щодо дати зустрічі, та на користь спілкування художників у 1880 році, під час гостювання Репіна в Качанівці, говорить той факт, що в сім'ї зберігаються свідчення про замальовки Репіним чернігівчан для «Запорожців». Відомо, що над «Запорожцями» художник працював з 1876 по 1896 рік, і поряд з двома основними завершеними варіантами картини існують ще три її ескізи. Загальновідомо також, що поїздка у 1880 році з Серовим на Україну була присвячена збору матеріалу до «Запорожців». У Качанівці Репін виконав етюди селян для цього полотна для «Вечорниць». Проте вичерпної картини того, скільки етюдів було написано і де тепер всі вони знаходяться, не існує, хоча творчий шлях живописця вивчений досконально, з точністю майже до кожного дня. Безсумнівно, що етюдів було написано сотні, і відомі імена далеко не всіх людей, що послужили художнику моделями. На виставці основного варіанту «Запорожців» в Академії художеств у 1891 році було 30 етюдів осіб, писаних з натури. «Сейчас у нас в стране нет ни одного из этих этюдов».⁶⁰ На виставку у Прагу в 1923 році Репін відправив більше 70 рисунків до «Запорожців». «С сожалением приходится констатировать, что из всей массы рисунков, сделанных Репиным для «Запорожцев», у нас в стране сохранилось всего лишь около десяти».⁶¹ Багато етюдів Репіна з того часу виявлено в закордонних державних і приватних збірках, але імена людей, які були моделями, вповні не названі.

Сам Репін на запитання Сергія Ернста про осіб, які позували йому для картини, зміг у 1925 році згадати лише В. Тарновського, Д. Яворницького і артиста Стравинського. Багато забув і Яворницький, коли писав свої спогади на цю тему, а багато чого він не міг і знати — зокрема про замальовки на Чернігівщині, та і познайомилися вони пізніше, у 1886 році.

У родині Рашевських і Варзарів знають ще двох людей, які позували Репіну: перший — Василь Варзар для писаря (він сам розповідав про це внучці Ірині). Образ писаря у двох варіантах картини різний — в харківському він схожий на Яворницького, в петербурзькому — на Варзара. У родині зберігався портрет Василя Варзара олівцем, виконаний учнем Репіна Куликовим, на якому Варзар схожий на писаря дещо хитруватим виразом обличчя. Другим був Флегонт Андрійович Шехуцький (його ім'я у зв'язку з «Запорожцями» названо Іриною Миколаївною Руновою) — особа, про яку невідомо нічого, крім того, що він жив у Чернігові і часто грав у віст в одній компанії з Рашевським.

1880-і роки стали періодом розквіту творчості Рашевського. Починаючи з 1883 року, він на Академічних виставках показує твори, теми яких часто нав'яні природою Чернігівщини: у 1883 році — «Жито», 1884 — «Сімейне щастя», у 1885 — скульптурний бюст Страхової, 1886 — «В житі», в 1889 — «По ріці Десні», скульптурний бюст музиканта Е. Длуського, в 1891 — скульптуру «Портрет Г. Р. Милорадович». (Всі твори відомі лише за назвами, лише «Бюст Е. Длуського» поданий в каталозі в репродукції).

У Петербурзі в журналі «Северный вестник» в 1886 році виходить і серія ґрунтовних статей Івана Рашевського «Заметки об искусстве». Ці публікації розкривають ще одну грань особистості митця. Невідомо, чи були вони першими (а також і останніми) спробами Рашевського проявити себе в ролі художнього критика. Невідомі також і обставини їх появи саме в «Северном вестнике» — літературно-науковому і політичному часописі, навколо якого саме в 1880-і роки об'єдналися письменники ліберально-народницького напрямку. У цей час у журналі друкувалися Г. Успенський, В. Короленко, А. Чехов. Пізніше, з початку 1890-х років видання суттєво змінило свій напрямок, його співробітниками стали Д. Мережковський, Ф. Сологуб, К. Бальмонт, З. Гіппіус та інші.

У виборі тем, що розглянуті у статтях, відчутне прагнення автора охопити найактуальніші проблеми художнього життя Росії 1880-х років, зокрема протистояння «передвижників» та Академії художеств: в циклі є дві окремі статті «Передвижная выставка» та «Академическая выставка». Ставши сам учасником академічних виставок (цього року він показував картину «В житті»), Рашевський зацікавлено аналізує всі процеси, пов'язані з життям Академії, у статтях «Мероприятия Академии художеств», «Спрос на художественные произведения», «Акварельная выставка». Порівнюючи XIV пересувну і Академічну виставки 1886 року, він прагне грати роль об'єктивного критика, однаково уважно розглядає успіхи і невдачі як передвижників, так і академістів, але характеризує роботи поза глибокими ідейно-естетичними проблемами, які привели до розпаду художників на два табори. З пієтетом пише про Л. Лагорію, пророкує велике майбутнє С. Васильківському. Аналіз персональних виставок Р. Судковського, І. Айвазовського, К. Маковського, скульптурної виставки Лансере і Обера показує, що академічне життя він знав значно краще, ніж життя передвижників. Отож його статті дають можливість визначити творчі позиції художника.

Тісно пов'язаний з художнім життям Петербурга, Іван Рашевський шукає можливості включитися і в художнє життя України. В цей час у Києві над розписами Володимирського собору працюють В. Васнецов, В. Котарбинський, брати Сведомські, А. Прахов, М. Врубель. Одного разу А. Прахов запропонував художникам влаштувати свої виставки на додаток до пересувних, що приїжджали до Києва на короткий термін. «Идея понравилась всем присутствующим — В. Васнецову, братьям Сведомским и В. Котарбинскому. Стали обсуждать этот вопрос, подсчитали, что может дать на выставку каждый из них, и решились попробовать. Смушал только вопрос хозяйственно-административный: все четверо были очень заняты работой в соборе с утра до наступления темноты. Никто не имел времени хлопотать о предоставлении зала, о получении разрешения полиции и т. д. Выручил всех неожиданный приезд из Чернигова общего друга, талантливого украинского художника И. Г. Рашевского. Человек живой, энергичный и деятельный, разносторонне образованный, он имел в Киеве большие связи в деловом мире и знакомства в разных общественных кругах. Узнав о предполагаемой выставке картин, он сам предложил свои услуги и взял на себя все хозяйственные хлопоты... К участию в товариществе, без всякого писаного устава, решили пригласить художников: С. Светославского, В. Галимского, Н. Кузнецова, П. Ковалевского, а также скульптора Г. Лазовского и художника-любителя И. Гоняка... Первая выставка была устроена в актовом зале университета, предоставленном художникам бесплатно... Последующие выставки устраивались в биржевом зале, на углу Крещатика и Институтской улицы...»⁶²

Це був 1887 рік. Цього року розпався перший десятилітній шлюб Рашевського (Ольга Подольська вдруге вийшла заміж за ротмістра

Ляшенка), через два роки помер батько художника. Переживаючи втрати, він все ж активно продовжував виставкову діяльність. Після першої виставки відбулося ще 6, і лише у 1893 р. Київське Товариство художників оформилося організаційно, коли був затверджений його статут. Перша вже офіційна виставка відкрилася у 1894 році. До цього склад учасників виставок не публікувався (як і каталоги), тому точно перерахувати, в яких виставках до 1894 року брав участь Рашевський, неможливо.

Подія викликала відгуки у місцевій пресі. З бесіди по естетиці Миколи Мурашка: «Хвалит критик Вжєца, разносит Рашевского. Один, первый, разводит какую-то легенькую побасенку. — Другой, проникнутый глубокой идеей богатосодержательного смысла, силится сказать серьезное слово, он горит, объятый миром идейным, миром мысли, это дает ему даже известную смелость не по силам ему, но он дерзает, он говорит-говорит, путается несколько, но мы его должны поддержать,, показать теплое участие, показать, что мы и сами совсем не прочь помыслить о том же, помочь ему, а мы вместо этого злорадно кричали: брось, займись лучше побасенками, это и тебе, да и нам скорей по плечу. Нет, всякие потуги подняться несколько выше почтенны, все мы должны стоять за них — в таком случае только возможно движение оставить это злорадственное критиканство, оно дешево, оно успокаивает ничего не делающих».⁶³

На жаль, запис не датований, і яку саме критику мав на увазі Мурашко — не встановлено. Про виставки картин київських художників поки що виявлено три статті в «Киевской старине», автори яких обрали ініціали W, Z, H. Ш. Із статті 1892 року: «Большинство картин как-будто приноровлено к неприхотливой мещанской обстановке... Решительно выдаются на выставке только три холста Рашевского: «Десна», «Dolce far niente», (пруд в саду и лягушки, греющиеся на солнце) и «К экзамену». В пейзажах г. Рашевского есть несомненное чувство природы, чувствуется талантливость. Немного более искренности, правды в красках и того, что французы обозначают непереводимым словом *aeandon* — ив лице Рашевского мы будем иметь пейзажиста, выходящего из ряда. Его картина «К экзамену» задумана очень мило. Среди цветущего сада молодая девушка раскинулась на скамейке, отбросивши прочь скучную книгу. Лицо ее разгорелось, и видно, что думы, не имеющие ничего общего со школьным миром, волнуют ее. Это выражение горячей молодости и дает интерес картине, и выгодно говорит о свободном вдохновении художника. По взгляду рутини, на подобную тему надо бы изобразить благонравную гимназистку, да еще, пожалуй, в очках. Статуетка из воска того же автора «Поприщин» более чем прекрасная попытка, свидетельствующая разносторонность талантливой природы художника... В конце концов, за исключением прекрасной индивидуальности Рашевского, киевская выставка 1892 года не дает ничего, что можно было бы записать в актив местному искусству...» Z⁶⁴

Стаття опублікована в лютому 1892 року, а в жовтні того ж року «Черниговские губернские ведомости» повідомляли: «С 20 октября в Киеве откроется художественная выставка эскизов и этюдов. Мы слышали, что наш маститый художник И. Г. Рашевский отправил туда значительное количество своих произведений... Киевляне будут иметь возможность любоваться произведениями, идущими из Чернигова, но которых черниговцы не видали, т. к. проэктировавшаяся здесь в прошлом году выставка картин не состоялась».⁶⁵

Із «Киевской старины» 1894 року: «Из имеющихся на выставке пейзажей один своим названием напоминает об историческом прошлом — «Свидетели гетманской славы» И. Г. Рашевского. На переднем плане картины изображен обрыв, на котором в разных местах торчат из

земли четыре пушки, уцелевшие от времен гетманщины; над ними вьются птицы, а одна из них села на самую пушку. За обрывом, внизу стелется луг, а дальше вьется река, на которой вдали виднеется лодочка с парусом. Надо полагать, это — Десна: мы слышали, что около Чернигова есть такое место с сохранившимися от древних времен пушками. Кроме этой картины, Рашевским выставлены еще две: «Десна» и «Наливается рожь». Картины этого художника-любителя не чужды разных технических недостатков, но есть в них и одно достоинство: чувство, поэтическое настроение» Н. Ш.⁶⁶ Паралельно у 1894 році художник виставляв картину «Серед полів» на V виставці Товариства південноросійських художників в Одесі. Рашевський, очевидно, мав тісні, нині ще маловідомі зв'язки з Одесою, одним з підтверджень чому є його малюнок тушшю в альбомі одеського колекціонера О. І. Фельдмана.⁶⁷ Про участь Рашевського у виставках південноросійських художників згодом говорив у своїх лекціях Дмитро Антонович: «Пізніше до товариства пристали українці-художники, як одесити, так і з-поза Одеси: Левченко, Пимоненко, Ян Станіславський із Києва, Іван Рашевський із Чернігова, Леонід Пастернак, Петро Нілус, Герасим Головков та інші з Одеси».⁶⁸

Київське товариство художніх виставок проіснувало до 1899 року, влаштувавши загалом 12 виставок, з відкриттям художнього салону у 1900 році воно припинило свою діяльність.

Працюючи в українських творчих об'єднаннях, Рашевський не поривав зв'язків з Петербургом. З 1891 року він став експонентом С.-Петербурзького товариства художників, яке щойно оформилося. У художньому житті цього десятиліття відбуваються події, які вказують на новий етап в його розвитку, що прийшов на зміну передвижництву. Критичний реалізм передвижників втрачав провідну роль. Відразу кілька художніх об'єднань, що виникли в 1890-і роки («Мир искусства», «Московское общество художников» та ін.) висували різні, часто антагоністичні ідейно-естетичні програми. Академія художеств, пристосовуючись до нових умов життя, теж проводить реформу. Прагне утвердитися академізм.

«Возникновение в 1890 году Петербургского общества художников и следует рассматривать как вполне логичный организационный вывод из этого настойчивого самоутверждения академизма. Общество это, просуществовавшее вплоть до Октябрьской революции, оставило весьма заметный след в хронике русской художественной жизни конца XIX — начала XX века. Именно в его истории наиболее полно выразилась биография буржуазного салона в русском изобразительном искусстве тех лет. Сама идея общества, равно как и практические шаги по его организации, связана с именами по большей части уже широко известных художников, задававших тон на академических выставках 80-х годов. Это А. И. Мещерский, А. А. Писемский, В. И. Навозов, Н. А. Сергеев, Л. Ф. Лагорио, И. Е. Крачковский и некоторые другие. К моменту первого заседания общества, состоявшегося в самом начале 1891 года, число его членов возросло до пятидесяти четырех, однако, как подчеркивалось в печати, ни один из передвижников в его состав не вошел. Первая выставка Петербургского общества художников открылась 15 мая 1891 года в Москве, и с этого времени начинается регулярная выставочная деятельность объединения».⁶⁹ Відгук на першу виставку товариства 1891 року: «Санкт-Петербургское общество художников образовалось всего несколько месяцев тому назад, и московская выставка — первая по числу выставка этого общества. Успехи Товарищества передвижных выставок давно волновали кружок художников, ютившийся около Санкт-Петербургской Академии художеств, и поднимали вопрос об образовании новой передвижной выставки из картин с

выставок в Академии... Пересмотр Академического устава, предстоящие перемены в ее жизни и сама неизвестность ее будущего еще более выдвинули вопрос о второй передвижной выставке и наконец повели к образованию нового Общества Санкт-Петербургских художников. Нового чего-либо в уставе этого общества нет. — оно в сущности ставит себе те же задачи и цели, что и общество передвижников, но оно неизбежно будет от него розниться тем же, чем всегда рознилась передвижная выставка от Академической, потому что в состав нового общества вошла большая часть участников Академической выставки: гг. Мещерский, Клевер, Кившенко, Курьяр, Сергеев, Казанцев, Писемский, Липгарт и проч.»⁷⁰ Можна припустити, що до участі в товаристві Рашевський міг бути залучений своїм вчителем — Львом Лагоріо. Рашевський показав на першій виставці товариства дві картини «За піаніно» і «За монастирською стіною». Одночасно він — і учасник Академічної виставки (в каталозі якої значиться скульптурний «Портрет Г. Р. Милорадович»). Вдруге (судячи з каталогів) він експонувався на V виставці товариства аж через 5 років, в 1897-му. Перерва була заповнена напруженою діяльністю в українських об'єднаннях, та і з Академією він в цей час, очевидно, не поривав зв'язків. У 1893 році в Академії була проведена реформа, результатом якої став прихід до викладання передвижників. У руслі цих змін у 1894 році прийшов викладати в Академію І. Рєпін. Наступним 1895 роком датований його лист до Рашевського з приводу участі в Академічній виставці:

22 декабря 1895 г.

Академия художеств

Многоуважаемый Иван Григорьевич!

По фотографиям с Ваших картин ничего утвердительного сказать не могу. Мне нравится более других «Окраина деревни зимой». Христос кажется нарисованным без натуры. Но как на все это посмотрит жюри и как, в случае баллотировки, получатся голоса — угадать нельзя. Я бы эти вещи принял, если бы в красках не оказалось вопиющих дисгармоний, но этого у Вас я не допускаю. Выставка откроется на первой неделе поста, 5 февраля, последний срок приема — за две недели до открытия выставки. Т. к. картины у Вас совершенно готовы, то советую посылать их пораньше, чтобы не опоздать.

Искренно желаю Вам успеха, милости просим, по-прежнему.
Рєпін».⁷¹

Невідомо, чи став на цей раз Рашевський експонентом виставки 1896 року — документальних підтверджень не знайдено, так само, як невідомими залишаються і названі у листі твори. 1897 року він знову учасник виставки С.-Петербурзького товариства художників. Надалі разом з ним участь (нерегулярну) у виставках товариства брали українці І. Селезньов, М. Холодовський, С. Кишинівський, В. Орловський, Г. Світлицький. Постійними учасниками виставок і членами товариства стали М. Верное і С. Васильківський.

Виставки викликали постійну і регулярну критику в періодиці, членам товариства адресувалися докори в салонності, підкресленості ефектів, поверховості. Немало критичних слів на адресу товариства сказав В. Стасов. Слід однак зауважити, що сам по собі факт членства у товаристві ще не може бути критерієм оцінки творчості його членів — участь, зокрема, С. Васильківського з 1894 по 1903 рік діяльності товариства не зменшує його досягнень у жанрі пейзажного живопису.

Рашевський перебував у складі товариства до кінця його існування — 1917 року. На його виставках він показав, судячи з каталогів, 88 творів живопису і 4 скульптури (з них лише 3 збереглися в оригіналі і 6 відомі за репродукціями. Деякі з творів, що існують донині, важко ідентифікувати з творами, опублікованими в каталогах, де, ок-

рім назв, немає інших ознак). Більшість творів — пейзажі, назви яких вказують на прив'язаність художника до рідних місць: «Печера св Феодосія Углицького в Чернігівському соборі», «На Спаса», «Чернігівська соха», «На Україні», «Хутір Малявка в Чернігівському повіті», «На озері поблизу Чернігова», «Болото Замглай», «Чернігів, Сіверянська вулиця», «Чорна річка на Замглай», «Після бурі (село Осянки)», «На березі Десни».

Ірина Варзар згадувала, що, привозячи картини на виставки в Петербург, Рашевський часто зупинявся у Варзарів, і її дуже вражали сонячні, з насиченими кольорами пейзажі, які контрастували з сірими петербурзькими буднями. Іван Рашевський за покликанням був перш за все пейзажистом. Він звертався також до історичної та релігійної тем — в 1901 році експонував картину на євангельський сюжет «Скінчено, настав час», в 1907 — «Гетьман Мазепа» та «Сьома заповідь», в 1910 — «Один тому час, що батько в плахті» (весільний звичай в Малоросії — «викуп тещі»). Рашевському належить і значна кількість портретів, як живописних, так і скульптурних, які окреслюють коло спілкування і до певної міри розкривають історію його життя. З живописних портретів, крім вже згаданих, Василя Варзара, Володимира і Наталії Калиновських, Миколи Вербицького, Надії Константинович, Калерії Ржевської, це ще портрети І. Я. Дуніна-Борковського, А. А. Яцкевича (особа не встановлена), О. Брюсова, Є. Богословського. Як згадувала Антоніна Іванівна Савич, уродженка Чернігова, портрет Івана Яковича Дуніна-Борковського, почесного мирового судді Чернігівського повіту, в 1904 році замовив Рашевському її батько, директор чернігівського ремісничого училища, в домі якого часто бував Рашевський. Ймовірно, портрет, що не зберігся, був написаний за фотографією, бо Дунін-Борковський помер в 1902 році (чи А. Савич переплутала дату виконання). Олександр Брюсов, портрет якого не зберігся, (відомий за каталогом виставки 1909 року) — брат поета Валерія Брюсова. На час виконання його портрета — випускник історико-філософського факультету Московського університету, подорожував по Близькому і Далекому Сходу. Писав вірші, перекладав твори класичної англійської, іспанської і португальської літератури. Згодом, у Першу світову війну, був на фронті, з 1915 по 1919 р. — в німецькому полоні. Закінчивши археологічний факультет того ж Московського університету, працював з 1925 по 1960 р. в археологічному відділі Історичного музею в Москві, редагував кілька музейних путівників. Був старшим науковим співробітником інституту Археології, членом закордонних наукових товариств.

Наступного 1910 року експонувався портрет Євгена Васильовича Богословського.⁷² Історія створення портрета неясна, бо Богословський переїхав на постійне проживання до Чернігова лише в 1919 році, раніше про його зв'язки з містом свідчень немає. На час написання портрета закінчив Московську консерваторію та університет, не раз заарештовувався за участь у студентських сходках. Активний учасник організації Московської народної консерваторії, товариства «Музично-теоретична бібліотека». В якості лектора, піаніста і акомпаніатора виступав в концертах «Керзинського гуртка» та «Будинку пісні», читав лекції в містах Росії, збір від яких передавав у фонд РСДРП (б). В 1916 — 19 рр. викладав історію музичної літератури в Московській консерваторії. Автор «Загальної історії музики» (з розділом про українську музику). У зв'язку з нервовим захворюванням переїхав в 1919 р. до Чернігова, де заснував музичну школу. Помер в Чернігові у 1941 р.

Існують ще два портрети пензля Рашевського: декабриста С. Волконського та Михайла Коцюбинського — обидва написані за фотографіями.

Із скульптурних портретів, крім згаданих бюстів Страхової (особа не встановлена, в каталозі прізвище вказане без ініціалів) та музиканта Е. Длуського (особа не встановлена, портрет відомий за репродукцією), в 1891 р. експонувався «Портрет Г. Р. Милорадович». У каталозі прізвище вказане саме у такій формі (не «Портрет Милорадовича»). Можливо, це жіночий портрет, та не виключено, що в каталог вкралася опечатка і вказана робота — це портрет Григорія Милорадовича, графа, автора багатьох статей з історії Малоросії, «Родословной книги Черниговского дворянства», голови Чернігівської вченої архівної комісії, губернського предводителя дворянства.

У 1904 році, за даними каталога, експонувався «Портрет Ніцше». Загалом скульптур Рашевський створив порівняно мало, і переважна більшість з них виконана у гіпсі чи воску.

Окремою темою в галереї художника проходять портрети його другої дружини — Тетяни Миколаївни та членів її родини.

Портретний жанр не був другорядним у творчому розвитку художника, та все ж найбільша любов Рашевського — пейзаж, що став і його найвищим досягненням.

У 1899 році художник знову експонувався в Академії, яка з 1897 року стала влаштовувати «Весняні виставки». Їх експозиції створювалися на нових засадах: журі вибиралося не Радою Академії, як раніше, а самими учасниками виставок. Ректором Академії в цей період, (лише один 1898—1899 рік) був Рєпін. Для Рашевського, творчість якого була пов'язана з академістами, Рєпін був чи не єдиним його прихильником у таборі передвижників. З приводу своєї участі у виставці він надіслав листа Рєпіну: «Чернигов, 6 января 1899 г.

Не посетуйте, многоуважаемый Илья Ефимович, за то, что я иногда утруждаю Вас неинтересным чтением. Я знаю, что это занятие само по себе скучное, и если, зная это, а также и то, что этика предписывает никому не делать неприятного, я все-таки пишу, значит, тут орудует нечто более сильное, чем сознание обязанности; это более сильное есть несчастная страсть к искусству, страсть, от которой никак отделаться нельзя, как нельзя беременной самке отделаться от своего плода; оплодотворенный этой страстью может родить уродов, может производить abortusbi (непроизвольные), но родить вынужден, ибо насильственное вытравливание плода тут невозможно, а это было бы для меня очень полезно. Не хочу предаваться самоунижению, но меня действительно страшно гнетет бессилие и беспомощность, в которой я нахожусь в своем захолустье. Я получил от комитета выставки из Академии бланки и карточки и очень обрадовался, узнавши, каким путем можно помещать работы в Академии, в этом году привезу их сам, прилагаю с некоторых снимки; фотография собственная — неважная, но все-таки некоторое понятие дает. Предполагаю приехать в Петербург 4 или 5 февраля, и мне бы очень хотелось получить на несколько дней мастерскую в Академии; если это дело возможно и моя беспатентность не послужит этому препятствием, то научите, как это устроить; моя просьба только в том случае имеет место, если она не является просьбой экстраординарной, которая может быть удовлетворена только не в пример прочим; я на это и рассчитывать не имею оснований, а даже если бы и имел их, не просил бы. Я Вам очень, очень благодарен, а за что, скажу при свидании, длинно писать.

Ваш Рашевский». ⁷³

З початкових слів листа можна зробити висновок, що він був не єдиний, однак інші листи Рашевського до Рєпіна невідомі. Неопублікованими донині були і два листи Рєпіна до Рашевського, один з яких

—1895 року — наведений вище, а другий, недатований, є, на мій погляд, відповіддю на лист Рашевського:

Многоуважаемый Иван Григорьевич!

Никак не могу догадаться, за что Вы меня благодарите. А я и сейчас не имею возможности сказать Вам что-нибудь приятное. Мастерских свободных нет. Даже конкуренты нынче не все получили их и некоторым придется ждать очереди. Что делать.

Ваш Репин».⁷⁴

На виставці, про яку йдеться, Рашевський показував три картини «Зірвалось», «Кустар» і «Бувалій» (не заявлені). Ніяких інших даних про подальші стосунки Репіна з Рашевським не збереглося. З цього часу, напевне, припинилась і участь Рашевського в Академічних виставках.

У 1900 році перестало існувати Київське товариство художників, на зміну якому прийшов «Салон», організований Замараєвим. У перший же рік існування в ньому беруть участь переважно польські художники: Кжеш, Батовський, Тетмаєр, Фаллат, Коссаєв. З російських — Костянтин Маковський, з українських — Пимоненко, Менк і Рашевський.

На один з представлених творів Рашевського було опубліковане гостре критичне зауваження Євгена Кузьміна: «Список местных художников, попавших в «Салон», закончу г. Рашевским. Кроме картины «На Спаса», г. Рашевский, уже не знаю в который раз, выставил свою скульптуру «Смерть молодой девушки» — из романса Шуберта, как в скобках поясняет он свою мысль. Мне искренне жаль Г. Рашевского, за то, что все 5—6 лет, как он ставит эту бронзу на местных выставках, у него не нашлось ни одного приятеля или искренно расположенного к нему человека, который убедил бы его убрать этот безобразный скелет с глаз злосчастных киевлян, убедил бы, что скелет этот ничего общего с чудным Шубертовским романсом не имеет, что скульптура требует формы, что... да просто, что эта вещь никуда не годится. Думал я: авось, г. Рашевский догадается сам; но нет — он, по-видимому, этого и не подозревает. Пусть поэтому простит он некоторую, быть может, жестокость суждения, но, право, не в моготу уж стало».⁷⁵

Йдеться про скульптуру «Смерть і молода дівчина» із збірки Чернігівського художнього музею, що вперше була показана на виставці С.-Петербурзького товариства художників у 1898 році. Вона — приклад занепаду, прояв нелегкого творчого пошуку у період піднесення декаденсу, загальної кризи реалізму. Це спроба модерністських пошуків, що не принесла успіху, бо Рашевський за світоглядом реаліст і відхід від реалізму для нього згубний.

Між тим громадське життя Чернігова на межі століть не послаблює напруги. З 1887 року в Чернігові поселився Борис Грінченко з дружиною Марією Загірною, де прожив п'ятнадцять років до переїзду в Київ. Працював, як більшість його колег-письменників, в земстві. За цей час видав популярних книг для народу близько 50-ти найменувань, писав художні твори, поезію, займався перекладами. Незмінним ілюстратором його видань був Григорій Коваленко, який приїхав дещо пізніше — у 1896 році, жив в Чернігові до 1905 року, разом з Грінченком написав книжку «Іван Котляревський», до народних видань Грінченка подавав свої оповідання і поеми, видав серію листівок з портретами українських письменників. Зблизився також з Михайлом Коцюбинським, який з'явився у Чернігові в 1898 році, та з Володимиром Самійленком, що перебував там з 1893 по 1900 рік. Всі — дрібні чиновники. Самійленко працював на посаді секретаря редакції «Земського Сборника», у 1896 р. одружився з Ольгою Степанівною Оришко, займався в основному перекладами світової класики — володів дев'ятьма мовами. Михайло Коцюбинський спочатку служив діловодом губер-

ського земства, згодом — співробітником статбюро і його завідуючим. Чернігівський період у житті Коцюбинського найбільш плідний — тут він пише найкращі твори «Фата моргана», «Тіні забутих предків», видає альманахи «Хвиля за хвилею», «Дубове листя» «З потоку життя» (останній — разом з М. Чернявським). Тут він проявив себе як непересічний лідер у громадських справах.

У рік його приїзду чернігівці направили вітальну адресу Іллі Чавчавадзе, яку підписали М. Коцюбинський, В. Коцюбинська, Б. Грінченко, О. Глібов, О. Русов, І. Шраг, М. Загірна, Г. Коваленко (він і оформив цю адресу).

У 1901 році була направлена адреса і Льву Толстому з приводу його відлучення від церкви, а після смерті письменника Олександра Рашевська-Варзар написала слова і музику пісні «Пам'яті Толстого», відіславши її в Ясну Поляну. Після кількох років невизначеності утворився нарешті в 1902 році музей ім. В. Тарновського, клопоти по організації якого взяло на себе земство. Як відомо, значну роль у появі цього музею відіграв О. Лазаревський. До справи були причетні і багато земських співробітників, і представників «Громади» — як Коцюбинський чи Грінченко, які поєднували обидві ролі. Як земський діловод Коцюбинський писав листи про створення музею Лазаревському та Антоновичу. Грінченко систематизував Шевченківську колекцію музею, у 1900 році видав другий том каталога музею. За їх даними, книгу Грінченка «Думи кобзарські» (екземпляр якої був у колекції Тарновського), видану в Києві в 1897 році, ілюстрував Іван Рашевський.

Цікаву статтю про громадське життя Чернігова цього часу, про підпільну діяльність «Громади», про історію нелегкого народження музею подали М. Загірна та А. Верзилов у збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя». Серед багатьох імен і яскравих характеристик чернігівчан вони присвятили одне речення Рашевським: «Серед людей вільної професії і поступового напрямку треба згадати про Івана Федоровича Рашевського (лікаря) та Івана Григоровича Рашевського (відомого художника), які «українофильствовали». Марія Загірна з виникненням музею ім. Тарновського віддала йому немало сил і була претендентом на першого директора. Її кандидатуру відхилила міська влада (Борис Грінченко писав Агвангелу Кримському: «Адміністрація пеклом дише на мене, і не дозволила жінці завідувати музеєм Тарновського тільки через те, що має такого незручного чоловіка»).⁷⁶ 1902 року сім'я Грінченків переїхала в Київ. Створення музею ім. Тарновського відбулося на хвилі народження музейної справи в Україні — в цей час виникають музеї в Києві, Одесі, Катеринославі. Музей ім. Тарновського був не перший в Чернігові — ще 1896 року губернська земська управа створила Вчену Архівну комісію, яка заснувала власний музей (Іван Рашевський, як згадувалося, подарував йому мушкетон С. Гаркуші). Видавалися «Труды Черниговской Архивной комиссии», а в 1906 році комісія розглянула художню діяльність Івана Рашевського, приділивши основну увагу його участі в київських виставках. У 1902 р. членом комісії став М. Коцюбинський, взявши участь в розробці її програми (написав розділ про народну словесність, кобзарів і бандуристів, і вказівки збирачам матеріалів з фольклору та етнографії), поміщав статті в «Трудах».

У 1903 році Коцюбинський як представник Архівної комісії та музично-драматичного гуртка був делегований на відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві, яке перетворилося на всеукраїнський форум письменників і всенародне свято. У Полтаві він познайомився з П. Мирним, В. Короленком, Л. Українкою, В. Стефаником.

На відкритті пам'ятника був і Микола Вороний. Він шойно переїхав до Чернігова, одружившись з дочкою Миколи Вербицького Вірою.

Шлюб, щоправда, чере зрік розпався. «Від цілковитого розпачу врятує Вороного лише близькість друзів (Коцюбинський, І. Шраг, Г. Коваленко, автор гумористичних оповідань, Михайло Жук, художник і поет і ін.), як і раніше, громадська робота в «Просвіті», в російському «Літературно-артистичному товаристві» (з метою конспірації, щоб одвести жандармам очі від своєї підпільної роботи — партійного с.-д.), в аматорському драматичному гуртку (зароблені з вистав гроші одвозяться до Києва на фонд с.-д. партії), в гуртку молоді (до числа її належить чернігівський семінарист, у майбутньому найвидатніший поет Радянської України — Павло Тичина)... Так проходять цілих сім років чернігівського життя, зміст якого для нас поки що маловідомий».⁷⁷

Вороний 1903 року написав вірш «На свято відкриття пам'ятника Іванові Котляревському» з підписом «с. Осняки на Чернігівщині. 24.VIII.1903» — майже немає сумніву, що вірш писався у домі Івана Рашевського.

1900 року повернувся із заслання з Орла Микола Вербицький, чий стосунки з Рашевським, що, напевне, і не переривалися, відновилися з новою силою. 1902 року Рашевський, як вказувалося, написав портрет Вербицького, 1904 — біографічний нарис про нього, а в 1908 році вишло оповідання Вербицького з головним героєм — Ван-Грі.

Міцніють зв'язки митця і з С.-Петербурзьким товариством художників. У 1906 році 57-річний майстер обирається дійсним членом товариства. На ці роки припадає і чергова втрата — в 1905-му помер Лев Лагоріо, а в 1907 році на Хрещатику відкрилася «Посмертна виставка картин проф. Л. Лагоріо, А. Мешерського, І. Шишкіна» (можливо, за сприянням Рашевського?).

Чернігівська «Громада» після подій 1905 року розкололася на два крила, одне з яких — радикальніше — реорганізувалося в легальну «Просвіту». Головою її з 1906 по 1908 рік був Михайло Коцюбинський (в 1908 році Коцюбинський, його дружина та Ілля Шраг, в минулому голова «Громади», були виключені з «Просвіти» за наказом губернатора Хвостова, який незадовго до цього вивів Коцюбинського також і з членів Архівної комісії).

У «Реєстрі членів товариства «Просвіта» під № 237 значиться і Рашевський Іван. Як член «Просвіти», він був одним із організаторів влаштованої нею у Чернігові в 1908 році виставки. Із спогадів Ірини Коцюбинської: «В обществе «Просвіта» подготавливалась выставка художников. Организаторами ее были Михаил Иванович Жук, Петр Цыганко и Иван Рашевский. Выставка была открыта 17 февраля 1908 года в помещении общества. В ней участвовали художники И. Д. Бутник, С. Д. Бутник, А. М. Огневский-Охотский. На выставке было представлено 120 экспонатов, среди которых выделялись портреты работы М. Жука (известный портрет М. Коцюбинского и нас, девочек — Оксаны и мой), И. Г. Рашевский выставил скульптуру в бронзе и гипсе. Была экспонирована также работа популярного русского скульптора Ильи Яковлевича Гинзбурга «Педель»... (зауважимо, що згодом саме Гінзбург виконав для Чернігова пам'ятник Коцюбинському)... Среди многочисленных пейзажей Петра Цыганко было большое полотно «Половодье на Десне», впоследствии подаренное автором Коцюбинскому».⁷⁸

Скульптури, виставлені цього разу Рашевським, невідомі, крім одної, яку назвав сам Коцюбинський в статті «Вистава чернігівської «Просвіти» в газеті «Рада», підписавши її псевдонімом «Чернігівський просвітянин»: «Д/обродій/ Рашевський виставив свою скульптуру, гіпси і бронзу. Найкращі з них — «Іуда на Голгофі» (№ 34) — великий гіпс».⁷⁹ Скульптура, на жаль, не збереглася.

Цього ж, року роботи Рашевського — які саме, невідомо, — експонувалися в Києві в художньо-промисловому і науковому музеї, про що коротко згадує Федір Ернст: «Протягом цілого першого десятиріччя існування музею у верхніх його залах відбуваються виставки різних організацій київських митців, російських художників, виставки офортів Германа Штрука, скульптур Болеслава Бігаса, акварелів Олександра та Альберта Бенуа, краківських художників, окремих київських малярів (А. Маневича, В. Галимського, В. Котарбінського, І. Рашевського)».⁸⁰ В архівах музею жодних даних про виставку Рашевського немає, але зі списку виставок,⁸¹ складених Ернстом по роках, випливає, що в 1908 році відбулася не його персональна виставка, а виставка трьох художників: Галимського, Рашевського, Котарбінського (за спогадами, з Котарбінським Рашевський до кінця життя був пов'язаний дружніми стосунками, що виникли, напевно, ще під час роботи у Володимирському соборі).

1908 рік видався для Рашевського особливо напруженим — крім участі в трьох виставках (експонувався і в Петербурзі), він виконував цього року надзвичайно відповідальну роль голови виставочного комітету XIV археологічного з'їзду, який проходив у Чернігові. З'їзд був присвячений 1000-літтю міста: в результаті довгих дискусій датою заснування Чернігова був прийнятий 907 рік, під яким Чернігів вперше згадувався у договорі Ігоря з греками (Архівна комісія розглядала записку про час створення Чернігова київського професора М. В. Буданова і доклад О. М. Яневича. Брав участь в дискусії і Микола Петров).

Підготовка до з'їзду почалася в 1906 році, коли в Чернігів прибула голова Імператорського Московського археологічного товариства графиня П. Уварова. Товариство надало і фінансову допомогу губернським органам влади, а також допоміг особисто проф. Д. Самоквасов для підтримки успіхів з'їзду на його батьківщині. Було організоване Чернігівське відділення Попереднього комітету з'їзду під керівництвом В. Круковського: «С течением времени комитет значительно пополнился избранием новых членов: В. Г. Дроздова, И. Г. Рашеского, Я. И. Чредина, затем из предварительного комитета был выделен особый выставочный комитет в составе председателя И. Г. Рашевского и членов: В. Г. Дроздова, П. Я. Дорошенко, А. П. Шелухина, П. М. Добровольского, В. В. Нероды, Н. В. Любарского, Ф. К. Волкова, Н. М. Могилянского».⁸²

Ф. Волков і М. Могилянський — представники етнографічного відділу Російського музею в Петербурзі. Разом з колегами по музею С. Руденком та А. Павловичем вони організували на додаток до експедиції, яку проводив по Чернігівщині попередній комітет, особливу етнографічну екскурсію (на жаль, весь етнографічний відділ виставки після закінчення з'їзду був вивезений в Петербург — куди ще в 1902 році на першу міжнародну етнографічну і історичну виставку вже було відправлено більше 100 предметів з музею Археологічної комісії).

Основу виставки з'їзду становили матеріали, зібрані під час експедиції літом 1907 року по північній половині губернії. У складі виставки були портрети архіпастрів із будинку Чернігівського архієрея, з Єлецького Успенського та Ніжинського Благовіщенського монастирів. Були прислані колекції Полтавського древлехранилища, свої музейні збірки прислали на виставку Тамбовська, Рязанська, Курська, Орловська і Воронезька архівні комісії. Весь свій найбільш цінний матеріал надали чернігівські установи: земська управа — дублети портретів українських діячів з музею ім. В. Тарновського, Чернігівське єпархіальне древлехранилище — експонати з музею при семінарії, музей Архівної комісії — власні експонати. У Чернігові не існувало міського музею — до відкриття з'їзду він був створений як об'єднаний історичний музей

Міської і Вченої Архівної комісії. Робота з'їзду зацікавила іноземних науковців: в ній брали участь професор Маріан Соколовський з Кракова та професор Піч з Праги.

Участь Рашевського у культурному та громадському житті міста посилилася саме з початком 1900-х років — очевидно, в цей час художник із затишних Осняків переїхав до Чернігова. Місце його проживання визначити важко — очевидно лише, що протягом років воно було не одне. У 1879 р. в листі до Академії художеств Рашевський просить прислати йому документи в «Чернигов, И. Г. Рашевскому в собственном доме» — де на той час був цей дім, не встановлено. В каталогах С.-Петербурзького товариства адреса вказується лаконічно: «Чернигов», і лише в двох випадках — конкретніше: в 1897 році — «Чернигов, дом Константиновичей», в 1909 — «Чернигов, Северянская улица», а в 1911 році чернігівський нотаріус С. Мокієвський-Зубок, засвідчуючи підпис Рашевського на одному з документів, пише: «...художником Рашевским, живущим в Чернигове по Северянской улице в своем доме...».⁸³ Відомо, що з 1912 року художник жив в будинку директора музею ім. Тарновського, тому з цього часу іноді зустрічається адреса «Смоленская улица, дом губернского земства». У 1916 році Рашевський купив ділянку землі за межею міста по Гомельському шосе.

Після напруженого 1908-го Іван Рашевський наступного року здійснює закордонну подорож, свідченням чого є лише його твори — жодних інших документів про поїздку немає. На петербурзькій виставці 1909 року він показав 20 етюдів, привезених з подорожі (два невеличких збереглися: «Босфор» і «Афіни — темниця Сократа», (Чернігівський художній музей). За назвами робіт можна прослідкувати маршрут поїздки: «Бухарський єврей», «На Чорному морі», «Константинополь — Софія і старий Сераль», «Сфінкс поблизу Каїра», «Зрошення полів в Єгипті», «Каїрський музей», «Біля берегів острова Кріта», «Острів Саламін», «Афіни — Парфенон». Але загалом обставини подорожі невідомі.

1909 рік був найбільш плідним за кількістю написаних творів — разом із закордонними етюдами художник виставив ще 29 картин, переважно пейзажів Чернігівщини. У листі А. Прахову 1909 року Рашевський зауважує: «Послал на выставку 52 этюда, с этой выставки купили три штуки (в Киев, вероятно)».⁸⁴

Із спогадів Ірини Варзар: «В 1910-х годах у деда Вани занимался будущий художник-график Владимир Михайлович Конашевич, проведенный детство и юность в Чернигове. Поступив в бывшую Академию художеств в Ленинграде, я стала в 1925 году ученицей Конашевича и он сам мне рассказал, что брал в свое время уроки у И. Рашевского».⁸⁵

У 1911 році в життя художника ввійшла нова тема, якій він був вірний до останніх днів, — шевченківська. Ще в 1904 р. Золотоноське повітве земство Полтавської губернії виступило з ініціативою створення пам'ятника Шевченкові до 100-літнього ювілею поета. Спочатку полтавський губернатор дозволив збір коштів лише в Полтавській губернії. На заклик Золотоноської управи відгукнулося 23 земства, з них найвагомішу практичну допомогу надало Чернігівське, асигнувавши 100 руб. Воно внесло пропозицію поповнити склад комісії по спорудженню пам'ятника представниками інших земств. Київська міська дума приєдналася до ідеї створення пам'ятника, запропонувавши його будівництво у Києві. Уряд дозволив збір коштів на пам'ятник по всій Україні. Був створений об'єднаний комітет, в який увійшли представники Полтавського земства і Київської думи, а згодом — і Чернігівського земства, враховуючи його заслуги. У роботі Об'єднаного комітету активно брали участь М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Лисенко, О. Русов, надавало допомогу львівське Наукове Товариство ім. Т. Шевчен-

ка, київська «Просвіта». Комітет оголосив в 1910 році перший міжнародний конкурс на проект пам'ятника. Подані проекти не задовольнили журі і в 1911 р. відбувся другий конкурс. У складі його журі були М. Біляшівський, С. Васильківський, М. Грушевський, І. Іжакевич, М. Коцюбинський, Ф. Красицький, М. Лисенко, О. Русов, І. Труш, В. Кричевський. Голова журі — О. Сластін. В члени був запрошений Репін, але не зміг прийти. Рашевський мав теж брати участь у роботі журі, та став учасником конкурсу. За його підсумками перша премія присуджена не була, другої був удостоєний проект Ф. Балавенського, третьої — М. Гаврилка. Заохочувальними преміями були нагороджені І. Рашевський (за проект під девізом «Перебендя»), І. Кавалерідзе, Б. Єзюранський, А. Виноградов, І. Селєзньов. Їх проекти були передані М. Біляшівському на зберігання в Київський художньо-промисловий і науковий музей.

У наступному конкурсі 1912 року Рашевський знову був запрошений до складу журі, та не зміг взяти в ньому участі. Цього року він став завідуючим музеєм українських старожитностей ім. В. Тарновського.

У 1914 році Об'єднаний комітет по спорудженню пам'ятника готував новий іменний конкурс, брати участь в якому запросили скульпторів Л. Шервуда, С. Волнухіна, М. Андреева, М. Гаврилка, Антоніо Шіортіні. «Черниговское Губернское Земское собрание 49-й очередной сессии 1913 года в заседании 27 января 1914 года Членом Комитета по сооружению памятника Т. Шевченко от Черниговского Губернского Земства на трехлетие с 1 января 1914 года избрало Губернского Гласного Ивана Григорьевича Рашевского, имеющего постоянное место жительства в г. Чернигове (Музей Украинских Древностей им. В. Тарновского)».⁸⁸

У наступні роки Рашевський часто приїжджає до Києва на засідання Об'єднаного комітету, в роботу якого в цей час включаються М. Бойчук, О. Мурашко. В комітеті виникли значні протиріччя з приводу затвердження остаточного проекту пам'ятника. Спорудження його так і не розпочалося у зв'язку з подіями Першої світової війни і революції. До сьогодні збереглося шість проектів пам'ятника Шевченкові роботи І. Рашевського (всі виконані в дереві і воску, зберігаються в Державному музеї Шевченка, Київ). Серед них — проект «Перебендя» 1911 року, удостоєний заохочувальної премії, та його другий варіант 1919? року. Інші створені в 1919 та 1921 роках для двох конкурсів на пам'ятник Шевченка для Чернігова. Над образом поета Рашевський не полишав роботи, незважаючи на труднощі післяреволюційних років.

З 1912 року і до смерті він очолює музей ім. В. Тарновського, оселяється у будинку земства при музеєві разом з молодою дружиною піаністкою Тетяною Миколаївною (уродженою Рашевською). Та шлюб проіснував лише два роки, важкі і тривожні дні на схилі своїх літ художник прожив самотньо.

У 1913 році помер Михайло Коцюбинський. Припинилися знамениті «суботи», які збирали в домі письменника найцікавіших людей Чернігова. Вже не було в місті Грінченків, поїхав до Києва Вороний, помер в Італії Самійленко. Та незадовго до смерті Коцюбинського його «суботи» почали відвідувати представники нового покоління — Павло Тичина та Василь Елланський (Блакитний), яких привів Михайло Жук. Він згодом перейняв і естафету проведення «субот».

Михайло Жук поселився в Чернігові після закінчення Краківської Академії мистецтв в 1905 році. Вже відбулася його перша персональна виставка у Києві в Художньо-промисловому і науковому музеї, яка

підсумувала академічний період. Портретом М. Біляшівського (1903) вже був покладений початок портретної галереї видатних діячів української культури. В Чернігові Жук отримав посаду вчителя малювання при духовній семінарії, де його учнем став Павло Тичина. Як свідчить в «Щоденникових записах», він дуже захоплювався малюванням і під впливом Жука навіть збирався вчитися в Петербурзькій Академії. Жук вперше виставив свої твори в Чернігові у 1906 році разом з польськими художниками на пересувній виставці картин-ілюстрацій до творів Генріха Сенкевича. Вдруге — у згаданій виставці «Просвіти» 1908 року, де показав відомий портрет Коцюбинського. У 1911 році відбулася його друга персональна виставка в Києві, а згодом він був учасником чернігівських виставок 1915 та 1916 років. На виставці 1916 року був представлений його «Портрет Івана Григоровича Рашевського» (зберігається в Національному художньому музеї України, Київ). Рашевський зображений на тлі картин і рам — Жук прагнув підкреслити характер його праці, дати образ художника в звичному для нього світі. У галереї портретів українських! діячів, створений Жуком, цей портрет займає достойне місце, і він безпідставно випав з поля зору дослідників, що займаються творчістю Жука. В чернігівський період галерею поповнили два портрети Коцюбинського (1907 і 1909), І. Шрага (1915), М. Вороного (1916), В. Чумака (1919), П. Тичини (1919), В. Блакитного. Прожив Жук у Чернігові до 1925 року.

Робота в музеї ім. Тарновського стала на схилі літ змістом життя Рашевського, який був третім директором музею слідом за Шелухіним та Модзалевським. Вадим Модзалевський, приїхавши з Петербурга, очолював музей один — 1911 — рік, одночасно був керуючим справами Архівної комісії, продовжував роботу над «Малоросійським родословником». До роботи над розділом «Рашевські» ним був залучений і Іван Григорович, в архіві якого збереглися написані В. Модзалевським⁸⁷ вказівки щодо створення родоводу — своєрідна інструкція, за якою Рашевський виконував «дерево» свого роду. У 1918 році Модзалевський заснував в Чернігові видавництво «Сіверянська думка», а незабаром переїхав до Києва.

У роки революції в творчість Рашевського теж входять нові ідеї. Із спогадів Ірини Варзар: «Весной 1917 года мы приехали всей семьей из Петербурга к Ивану Григорьевичу в Чернигов. Меня... очень впечатляла большая картина, писавшаяся дедом Ваней в это время... На холсте была женская фигура в голубых одеждах, держащая над головой светоч-факел, озарявший все вокруг — называлась картина «Свобода»... на стенах висели дареные работы друзей художника: холст Богданова-Бельского, декоративная вещь Жука, полотно Жуковского, портрет Сурикова и др. картины».⁸⁸

Художник виконує і замовлення нової влади: збереглося кілька протоколів засідань комісії по оцінці художніх творів, серед яких згадується близько 20 робіт Рашевського — портрети К. Маркса, М. Горького, Герцена, Л. Толстого, В. Гюго, декілька плакатів, очевидно, виконаних для оформлення революційних свят та державних установ.

Та основною турботою для нього був музей, збереження його колекції. «Діяльність нового директора припала на досить складний період особливо після жовтня 1917 року. До 1 травня 1919 року музей майже не працював взагалі. А через два тижні після поновлення його роботи сталася страшна подія».⁸⁹ На музей було вчинено напад чотирма озброєними грабіжниками і викрадено 68 експонатів. Згодом 13 предметів було знайдено, інші повернути не вдалося.

Рашевський клопочеться про реставрацію пам'яток, яку проводив сам через відсутність штату в музеї, і в цілому завдяки його зусиллям в неспокійні роки громадянської війни музейна збірка була збережена.

Одночасно він працює над портретною галереєю видатних діячів II пол. XIX ст., життя яких пов'язане з Чернігівщиною. Час формування галереї невідомий, але в 1919 р., за свідченням Ф. Ернста, вона вже діяла у приміщенні музею поміщицького побуту по вул. Троцького, 14. Склад галереї теж залишається невідомим, і можна лише припустити, що до неї могли входити портрети: О. Лазаревського, В. Модзалевського, В. Тарновського, Г. Успенського, Л. Глібова, М. Вербицького, М. Вороного, художників М. Ге, М. Жука та ін. Нині існують два недатовані портрети, які теж могли бути виконані для галереї: М. Коцюбинського (Чернігівський літературно-меморіальний музей Коцюбинського) та С. Волконського (філіал Державного музею Л. Толстого, Москва). Обидва портрети написані за фотографіями. Інакше важко пояснити появу, зокрема, портрета С. Волконського (він після заслання поселився в селі Вороньки на Чернігівщині, де і похований).

У 1919 р. Чернігівська Губнаросвіта оголосила конкурс на пам'ятник Т. Шевченкові для Чернігова. В лютому 1921 р. Президія ВУЦВК видала постанову, якою доручила Наркомосвіті встановити в усіх губернських та великих повітових містах пам'ятники Т. Шевченку. Виконуючи постанову, Чернігівська Губнаросвіта знову оголосила конкурс на проекти пам'ятника Т. Шевченкові та М. Коцюбинському. «Проекти повинні бути представлені в приміщенні студії Живопису і Скульптури не пізніше 11 квітня 1921 року о 5 годині дня. Місце для пам'ятника Шевченку пропонується вказати автору, для пам'ятника Коцюбинського місцем постановки повинна бути його могила».⁹⁰

Іван Рашевський брав участь в обох конкурсах, і один з його проєктів в 1921 р. був затверджений для виготовлення в матеріалі. На пам'ятник Коцюбинському затвердили проєкт скульптора Г. Нероди. Рашевський клопочеться про майстерню, про матеріали для відливки пам'ятника, але здійснити проєкт йому не вдалося. У липні 1921 року він помер. (Лише 1998 року чернігівським науковцем Є.Шпилевським встановлено місце його поховання — цвинтар Вознесенської церкви, що була на місці перетину нинішньої Східночеської вулиці і вулиці Шевченка). Закінчити пам'ятник Шевченкові за проєктом Рашевського доручили Г. Нероді, однак він так і не був встановлений.

Після смерті художника більшість його творів надійшла у 1-й Радянський музей (колишній музей ім. Тарновського): «У 20-х роках 20 століття надійшла велика збірка творів чернігівського художника Івана Григоровича Рашевського, який у 1912—1921 роках був директором музею. У 1922 році його картини були виставлені в окремій залі».⁹¹

Віднині роботи художника не часто з'являлися на виставках. Так, в 1927 році на виставці у Києві, присвяченій Миколі Лисенкові, експонувалася оформлена Іваном Рашевським адреса чернігівців до Лисенка «Садок вишневий коло хати», а вдруге роботи Рашевського увійшли в 1928 році до складу виставки, відкритої в Чернігівському Державному музеєві до 15-ліття з дня смерті М. Коцюбинського: «В простінку між широкими вікнами зали, що виходить на вулицю, експоновано: 1) великий портрет М. Коцюбинського роботи художника І. Рашевського в траурній рямці в оточенні трьох вінків, що зберегла родина письменника від похорону його... 2) праворуч від нижнього вінка на стіні—вгорі малюнок олійними фарбами — роботи Рашевського — могила Коцюбинського».⁹²

У війну в Чернігівський історичний музей, де зберігалася основна збірка Рашевського, вцілила бомба. Важко уявити, щоб якісь з творів у цій ситуації вцілили, але надія на чудо живе. Безліч робіт була до війни і в приватних руках — немає сумніву, що немало з них ще з'являться в полі зору дослідників, все чіткіше окреслюючи творчу індивідуальність художника.

Джерела та література, примітки:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990.
2. Рашевский А. Я. Письмо Модзалевскому В. Л. 1913 г. с приложением родословной, (из сл. Вирь). — Відділ рукописів НБУ ім. Вернадського. — 111—34166. У самому «Родословнику» Модзалевський, мабуть, помилково своїм кореспондентом називає не Олександра, а Аполлона Яковича Рашевського, особа якого не встановлена, Олександр Якович — випускник Олександрівської військово-юридичної Академії, служив в Київському та Одеському військово-окружних судах.
3. «Древо», виконане Іваном Рашевським — архів І. Рашевського, Чернігівський літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського (далі ЧЛММК). — А-5258 «Древо», виконане Олександром Рашевським — див. прим. 2.
4. Див. прим. № 2.
5. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К. 1914. — Т. 4. С. 257.
6. Лукомский Г., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. — Спб, 1914 — С. 149.
7. Лукомский Г., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. — Спб, 1914. — Табл. XX (гербы Польские).
8. Черниговский соединенный исторический музей Городской и Ученой Архивной комиссии. В память 1000-летия летописного существования Чернигова: Каталог. — Чернигов, 1915.
9. Архів І. Рашевського // ЧЛММК. А-5297.
10. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4. — С. 268.
11. Російський державний історичний архів (далі РДА), Спб., Ф. 789. — (Академія; художеств). Оп. 8—0. зб. 232
12. Архів І. Рашевського // ЧЛММК. — А-5272, 5299.
13. Рашевский И. Заметки об искусстве. — // Северный вестник. — № 2. — С. 261.
14. Архів І. Рашевського. // ЧЛММК. — А-5298.
15. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. — Т. XXXVII. — Спб 1903; — С. 301.
16. Хирьякова Е. Воспоминания. — Рукопис. // Російський державним архів літератури і мистецтва, (далі РДАЛМ). — ф. 536. — Оп. 1 — О. зб. 33., 1 34, 35, 36.
17. Хирьякова Е. Воспоминания. // Там само. — О. зб. 34. — Арк. 16.
18. Там само. Арк. 157.
19. Архів Чернігівського історичного музею. — (далі ЧІМ). — Ал-740.
20. Олександр Глібов. Байки Глібова — Чернігів, 1895. — Репродукцію див. «Книга і друкарство на Україні». — К., 1964. — С. 167.
21. Хирьякова Е. Воспоминания. // РДАЛМ. — Ф. 536, — Оп. 1. — Арк. 158.
22. Там само. — Арк. 159.
23. Ясинский И. Роман моей жизни. — М-Л, — 1926. — С. 65.
24. Русские писатели 1800—1917. Биографический словарь. (Под ред. П. Николаева). — М. 1989. — Т. 1. — С. 420.
25. Всі три портрети зберігаються в Чернігові, в художньому та історичному музеях. Щодо всіх творів, вказаних в цій статті — див. «Іван Рашевський. Каталог творів. Збірник Української Академії образотворчого мистецтва та архітектури, вип. 6. — К, 1999.
26. Рашевский П. Николай Андреевич Вербицкий. — // Псовая и ружейная охота, № 11. 1904 — С. 3).
27. Там само. — С. 4.
28. Свідectво зберігається в архіві І. Рашевського (ЧЛММК. — А-5254: Копія — в РДА. — Спб. — Ф. 789. — Оп. 8. — О. зб. 232).
29. Варзар И. Об Анне Григорьевне Рашевской. — Машинопис, архів автора.
30. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К, 1908. — Т. 2. — С. 440.
31. Хирьякова Е. Воспоминания. // РДАЛМ. Ф. 536. — Оп. 1, л. 16.
32. Державний архів міста Києва. Ф. 16 (Київський університет). — Оп. 465. — О. зб. 512. 518.
33. 3 листа Ірини Миколаївни Рунової, падчерки Петра Миколайовича Рашевського (архів автора). Народилася в 1903 р., померла на поч. 1990-х рр. в місті Чирчик Ташкентської обл.
34. Каталог XX виставки картин С.-Петербурзького общества художников. — Спб; 1912 (один з портретів подано в репродукції).
- 35: Архів автора.
36. РДА. — Ф. 789. — Оп. 8. — О. зб. 232.
37. Ясинский И. Роман моей жизни. — М-Л, 1926. — С. 75.
38. Измайлов А. Литературный Олимп. — М. 1911. — С. 399; Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклоп. словарь. — Спб, 1904. — Т. 82. — С. 842.
39. Затенацкий Я. Идейно-творча дружба українських і російських художників. — К, 1955, с. 66.
40. Ясинский И. Роман моей жизни. — М-Л. 1926. — С. 215.
41. Там само. — С. 83.

42. РДАЛМ. — Ф. 536. — Оп. 1. — Арк. 16.
43. РДА. — Сп. — Ф. 789. — Оп. 8. — О. зб. 232.
44. Зберігається в Чернігівському художньому музеї.
45. Говдя П. Иван Соколов. — К., 1980. — С. 22 (лист від 10 серпня 1860 Року)
46. РДАЛМ. - Ф. 581. - Оп. 2. - О. зб. 130. '
47. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1914. Т. 4. С. 264
Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. — Спб. 1889. — Т, XXVI — С. 395.
48. Кулябко-Корецкий М. Из давних лет. Воспоминания лавриста. — М. 1931, С. 35; далі послідовно. — С. 44, 33, 47.
49. Варзар И. Об Анне Григорьевне Рашевской. — Машинопис, архів автора.
50. Николаевский Б. // Памяти последнего яковинца-семидесятника. Каторга и ссылка 1926. — С. 211—227.
51. Архів І. Рашевського. // ЧЛММК. — А-5292.
52. Ясинский И. Роман моей жизни. — М-Л, 1926. — С. 65.
53. Біографічна довідка про Варзара подана в 3-му томі «Полного собрания сочинений В Ленина». — М., 1963. — С. 731;
- УРЕ, Т. 2. — К., 1978. — С. 125;
- БСЭ, Т. 4. — М., 1971. — С. 301.
54. Зберігається в Національному художньому музеї України під назвою «Чернігівці».
55. Вести за месяц. — // Старые годы. — 1912. — Март. — С. 55.
56. Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь. Под редакцией А. Шилова, М. Карнауховой. — М., 1931. — Т. 2.
57. Там само.
58. Варзар І. Козацькому роду немає переводу, — Машинопис, архів автора.
59. Мурашко М. Спогади старого вчителя. — К., 1964. — С. 53, 60—61. Художественное наследство. — 1949. — Т. 2. — С. 64.
62. Прахов А. Страницы прошлого. — К., 1958. — С. 80—81.
63. Мурашко Н-Беседа по эстетике. // Архів НХМУ. — Ф. 17. — О. зб. 13.
64. Z. Выставка картин киевских художников. — // Киевская старина. — 1892. — № 2. — Февраль. — С. 331.
65. Черниговские губернские ведомости. — 1892. — № 83. — 18 октября. — С. 3.
66. Н. Ш. Картины из малорусского быта на киевских выставках — //Киевская старина. — 1894. — № 3. — Март. — С. 537—543.
67. Зберігається в РДАЛМ, Москва. — Ф. 1188. — Оп. 1. — О. зб. 5.
68. Антонович Д. Українське малярство // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993. — С. 341.
69. Стернин Г. Русская художественная культура второй половины XIX—начала XX века. — М., 1984. — С. 24.
70. Глаголь. Картинные выставки летнего сезона 1891 года. // Артист. — 1891. — № 15.
71. Архів ЧІМа. — Ал-147/1.
72. Зберігається в Музеї музичної культури ім. М. Глінки, Москва.
73. Репин и Украина. Письма деятелей украинской культуры и искусства к Репину (1896—1927). — К., 1962. — С. 21—22.
74. Архів ЧІМа — Ал-147/2.
75. Кузьмин Е. Из Киева (о художественном салоне). — // Искусство и художественная промышленность. — Спб, 1900. — № 20. — Май. — С. 443.
76. Погрібний А. «Клейнод душі мій — добро мого народу». Борис Грінченко в ювілейному осмисленні та документах з його архіву. // Наука і культура. Україна. — Вип. 23. — К, 1983. — С. 82.
77. Білецький О. Микола Вороний. Критично-біографічний нарис. // Вороний М. Поезії. — Харків, 1929. — С. 30.
78. Коцюбинская И. М. М. Коцюбинский. — М. 1969. — С. 82.
79. Чернігівський просвітянин (М. Коцюбинський). Вистава чернігівської «Просвіти» //Твори в 2-х томах. — К., 1988. — Т. 2. — С. 411.
80. Українське малярство XVII—XIX сторіч. Провідник по виставці. Під редакцією Ф. Ернста. — К., 1929. — С. 7.
81. Фонд Ернста Ф. — Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства АНУ. — 13-5/364.
82. Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове. — Чернигов, 1908. — С. 4.
83. Дело Киевской городской управы по конкурсу на проект памятника Шевченко. — Відділ рукописів НБУ. — П-28663. Арк. 59.
84. Відділ рукописів Державної Третяковської галереї. — Москва. — Ф. 23. — О. зб. 98.
85. Варзар І. Козацькому роду немає переводу. — Машинопис, архів автора.
86. Дело Киевской городской управы по конкурсу на проект памятника Шевченко. — Відділ рукописів НБУ. — П-28667. Арк. 156.

87. Записка Модзалевського від 1910 р. — Архів І. Рашевського. — ЧЛММК. — А-5258.
88. Варзар І. Козацькому роду немає переводу. — Машинопис, архів автора.
89. Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В. Тарновського — // Родовід. — 1996. — № 14. — С. 38.
90. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 593, — Оп. 1. — О. зб. 811.
91. Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В. Тарновського. // Родовід. — 1996. — № 14. — С. 37.
92. Чернігівський державний музей. Ювілейна виставка М. Коцюбинського. Провідник. Склала Л. Карачевська. — Чернігів, 1928. — С. 16.

